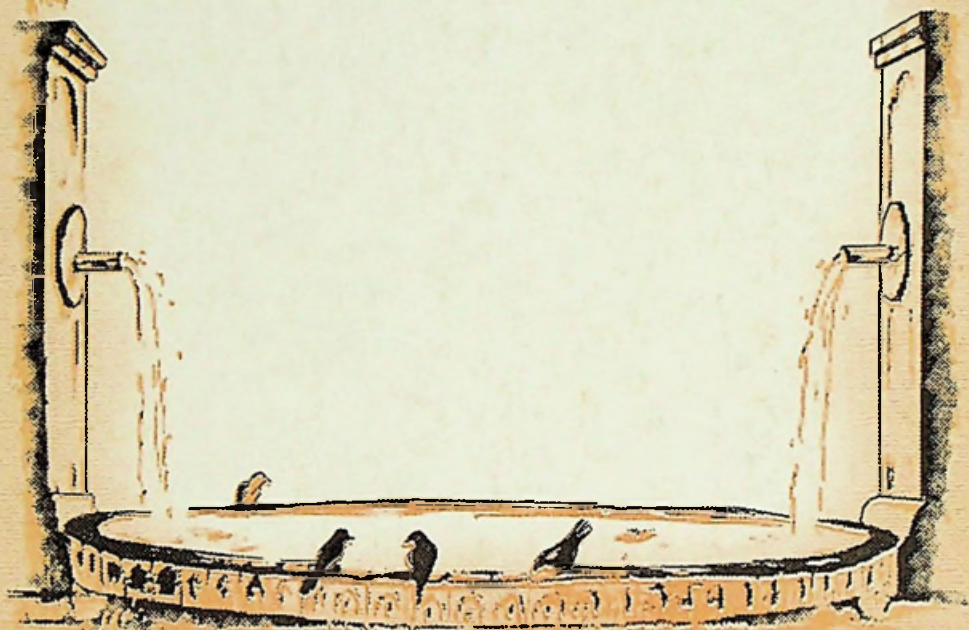

ФЕРА СЕФЕРОВА

БУЛЛЮР КИБИ...

Фера СЕФЕРОВА

БУЛЛЮР КИБИ...

Симферополь
2002

*Рекомендовано министерством образования
Автономной Республики Крым*

Къырым тасиль назирлиги тарафындан неширге тевсие этильди.

Т а к ь р и з ч и л е р: **С. Усеинов** — Къырым девлет санайи ве педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты кафедрасынынъ уйкен оджасы.

К. Усеинов — Къырым девлет санайи ве педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты кафедрасынынъ уйкен оджасы.

Муэллифининъ муаррирлигинде нешир этильди.

С 33

Сеферова Ф.

Буллор киби... — Симферополь, 2002. — 76 с. — Къырымтатар тилинде.

Муэллиф сизнинъ дикъкъатынынъызга «Буллор киби...» адлы топламны теклиф эте. Мында, сиз, тиль ве эдебиятымыз акъкъында фикирлерини, нуткъ меценетини инкишаф эттирюв ёлларыны, ана юрткъа садыкълыккыны, миллий дегерликлеримизни айдымлаткъан меракълы икяе ве макъалелерни тапыш олурсынъыз.

ББК 74.200.25

С 33

Сеферова Ф.

Кришталево джерело. — Симферополь, 2002. — 76 с. — Кримськотатарською мовою.

Пропонована до уваги читачів збірка «Кришталево джерело» присвячена актуальним проблемам методики викладання мови і літератури. Розповіді про моральні цінності дають можливість прищепити учням любов до художнього слова, відчуття всю його красу.

ББК 74.200.25

БУЛЛЮР КИБИ...

Тиль акъкъында бир фикир

Троллейбус ашыкъмайып дуракъкъа якъынлаша эди. Бирден янгъыравукъ бала сеси эшитильди:

— Къартана, бакъынъыз, анам бизни беклей.

— Эбет, къозучыгъым, беклейдир. Ананъы эвельден хабердар эткен эдим.

— Къартана, я анавы торбалы адам тюшмейджекми? Не ичюн о юкълай?

— Тюшеджек, эвлядым. Бу дуракъта эр кес тюше.

«Аджеба, бу ким экен?» — Айланып бакъсам — не корейим?! Учъ яшындаки зейтун козьлю Османчыкъ къартанасынен мусафирликтен къайта экен. Онынъ татлы тили меним дикъкъатымны джелъп этти.

Ах сени, ана тилим, ана тилим... Не къадар татлы, аэнкли, гузельсинь! Бу учъ яшындаки бульбульчикке ана тилимизни огреткен ана-баба, къартана ве къартбаба сагъ олсунлар.

Шимдики вакъытта тиль меселеси энъ муим меселедир, десек янълышмамыз, чюнки тиль, бу эр кеске малюм, къонушма вастасыдыр. Биз къонушып, бир-биримизге озъ фикирлеримизни бильдиремиз. Чокъ йыллыкъ теджрибем манъа бойле хуляса чыкъармагъа имкяниет берди: бизим талебелеримиз ана тили дерслеринде ибарелерни, джумлелерни фикрен рус тилинде къуралар, сонъра оларны ана тилимизге терджиме этип, джевап берелер. Насыл усуллардан файдаланып талебелеримизни озъ ана-тилинде фикир этмеге

огретеийк? Насыл этип талебелеримизни бильгили, саватлы осьтюрип тербиелейик? Насыл этип оларда ана тилимизге севги ашлайыкъ? Эбет, бу меселелерни аль этювде оджанынъ меарети буюк роль ойнай. Къырымтатар тили оджалары арасында теджрибели оджалар, методистлер чокъ. Эгер де биз газета я да журнал саифелеринде базыда теджрибе денъишсек, пек эйи олур эди. Теджрибемден билем — пекитюв, умумийлештирюв дерслери арасында мытлакъа иджадий характерли дерслер олмакъ керек. Месея, бу сербест кочюрмек дерси олмакъ мумкюн. Малюм ки, бу усул талебелерге сербест фикир этюв имкяниетини бере. Сербест кочюрмек дерсининъ хусусиетлери узеринде токъталайыкъ. Бойле дерслер учъ чешит ола:

- а) тафсилятлы сербест кочюрмек дерси;
- б) къыскъарттырылгъан дерс;
- в) сечип (сайлап) алынгъан дерс.

Бу чешитлерге коре келишикли, 2-3 сатырбаштан ибарет олгъан текст сайланып алына. Эвеля, талебелернинъ дикъкъатлары текстнинъ мундериджесине джелъп этиле. Оджанен бирликте план тизиле, балалар текстни окъуп икяе этелер, къараламаларына имлясы къыйын сёзлерни, синонимлерни, муэллифнинъ базы бир сёзлерини язып алалар. Сонъра текстнинъ стилистик хусусиети, джумлелернинъ синтактик ве пунктуацион къурулушы музакере этиле. Ниает, китаплар къапатыла. Талебелер текстни хатырлап, насылдыр бир денъишмелерсиз, материалны сербест беян этелер, муэллифнинъ сёзлеринен берабер озьлерининъ сёзлерини де къошалар. Къыскъарттырылгъан сербест кочюрмек дерсинде метиндеки эсас фикирлер ве делиллер беян этиле.

Сайлап алынган сербест кочюрмек дерсинде исе талелелер метинден сайлап чешит тюрлю левхалар, табият манзараларыны, айван ве къушларны, оларнынъ табиятларыны, адамларнынъ аркетлерини, иш джерьяныны беян этелер.

Имля къаиделерини менимсеген талелелер бу ишни я сыныфта, я да эвде беджере билелер. Артта къалган, зайыф окъуган талелелерге текстни текрар кочюрмек вазифеси авале этиле. Сербест кочюрмек ичюн чешит тюрлю типологик хусусиетли текстлерден файдаланмакъ мумкюн: икяе, муляза, тасвир.

Макъалемни екюнлер экеним, сизге бир суалим бар, сайгъылы зенаатдашлар:

— Айлар кечер, йыллар кечер... Османчыкъ осер, мектепке барыр. О буллюр киби темиз, алтын киби къыйметли тилини сакълап къалыр экеним, я да озь ана тилинде къонушмагъа утаныр экеним? Я сиз насыл фикирдесинъиз?

АНА-БАБАЛАРГЪА ТЕВСИЕЛЕР

... «Окъумаса-окъумаз даа! — ачувнен лафны кести о. — Шимди заман ойле. Багъчаджынынъ ишини озюнъиз билесинъиз. Сабадан акъшамгъадже терек пытаймыз. Пек ёрулам. Мидат (бабасы) исе афтада эки-учъ кунъ эвде олса, бала-чагъа къуванамыз. Бабасы киби къасап олса етер!» — невбеттеки ана-бабалар меджлисинден къайткъан сонъ, Мерзие ханым бойле хулясагъа кельди.

Узун сёзнинъ къыскъасы, Арсенчик ана-бабасынынъ къуванчы, бу йыл биринджи сыныф талебеси олды. Амма, чокъ языкълар олсун, окъумагъа мерагъы ич ёкъ. Шимдилик Мерзие ханым оджадан тек шикъетлер эшите.

Эр йыл август айынынъ сонъунда мектеплерде биринджи сыныфкъа бараджакъ балалар сыныфларгъа такъсим этилелер. Бирде бир сыныфкъа бизимкилерден беш-алты бала тюше. Бу сыныфны окъутаджакъ базы бир башлангъыч сыныф оджаларынынъ чырайларындан къар ягъа. Озь-озюнден бир суаль догъа: не себептен? Эсас себеп — балаларымызнынъ эксериети, хусусан койлерде, къасабаларда, мытлакъа азырлыкъсыз биринджи сыныфкъа адым аталар.

Эвеллери мектепке азырлав меселесини балалар багъчасы аль эте, чюнки анда махсус азырлав группасы бар эди. Сонъки вакъытта оларнынъ да сайысы къыскъарттырыла. Яшайыш джильвелери чокъ ана-бабаларны аиленинъ тек маддий шараитлери акъкъында къайгырмагъа меджбур этти. Нетиджеде мектепке

бараджакъ бала незаретсиз, дикъкъатсыз къала, озьлерининъ бала тербиесине дикъкъатсызлыкъларыны ана-бабалар вакъытнынъ къытлыгынен анълаталар.

Гизлемекнинъ аджети ёкъ, бойле аилелерде етерлик дереджеде китапкъа авеслик ашланмай, мектепке бараджакъ баланынъ нуткъу инкишаф эттирильмей, теляффуз къусуры устюнде иш алынып барылмай. Бундан себеп, бойле аиледен мектепке баргъан бала акъранлары арасында окъув программасыны менимсеп оламай. Акъибетте, мектепке, окъувгъа менфий мунасебет пейда ола.

Эбет, эр бир бала мектепке бараджакъта, окъумагъа, язмагъа бильсин деген фикир янълыштыр. Амма баланы китапкъа, бильгиге авеслендирмек, дикъкъатнен икяени, масалны динълемеге, фикирлерини догъру беян этмеге, джумлелерни янълышсыз къурмагъа огретмек ана-бабанынъ видждан борджу.

Яврунъыз дёрт-беш яшыны толдургъан сонъ, ресимли элифбе сатын алынъыз. Тертипнен арифлерни кесинъиз. Эвеля бала бойле эсаста тизсин: оюнджакъларны бир тарафкъа, ашарлыкъларны дигер тарафкъа, машина ве башкъа шейлерни учюнджи тарафкъа. Кет-кете бала элифбеге алышыр ве, мен эминим, бир йыл кечер-кечмез арифлерни огренип алыр. Базы бир балалар мустакъиль эджалап окъумагъа башлайлар. Мына бу вакъытта ана-бабанынъ борджу китапкъа меракъны, авесликни сакълап къалмакътыр.

Оюн джерьянында незаретликни, зийрекликни тербиелемек мумкюн. Софранъызгъа бир-къач неснени сыра-сыра тизинъиз. Сонъ ягъбезнен оларнынъ устюни орытунъиз. Бала акъылында къалгъанларыны айтсын. Даа бир тевсие. Аш пиширгенде, яврунъызны

янынъызгъа отуртынъыз: «Къана, бакъайыкъ, къач дане къаве къашыгъымыз бар? Я балабан къашыкълар? Санчкъыда не къадар (къач дане?) тиш бар?» — бойле суаллернен оны эглендинъыз. Кет-кете къысыларнен таныштырынъыз. Къарпызны я да алманы экиге болунъыз, сонъ дёртке ве иляхре, къысыларны къыясланъыз. Бала ичюн бу пек меракълы оюн. Шакъалы меселелерни чезмеге огретинъыз. Меселя: «Пенджеререде эки мышыкъ отура. Къана, айтчы, оларнынъ къач панджасы, козю, къулагъы, къуйругъы бар?» Баш ёруджы тапмаджалардан файдаланынъыз. Меселя, «Тюшюнип тап, бу недир?» Ойнагъанлардан бириси несненинъ я да адисенинъ эсас сыфатларыны тарифлей. Бала исе не акъкъында лаф олгъаныны тюшюнип тапа.

Бойле оюн джерьянында къушларнынъ, айванларнынъ, мейва ве себзелернинъ сыфатларыны тарифлемек мумкюн. «Топ киби томалакъ, устю ешилъ, ичи къырмызы, бал киби татлы» (Къарпыз), «Ап-акъ чаршаф эвлерни, тереклерни, ерни къаплады. Кунеш чыкъты, чаршаф гъайып олды» (Къар) ве иляхре. Эглендирув шекильде откерильтген оюнлар баланынъ иджадий хаялынынъ, дикъкъатынынъ, фикир этювининъ инкишафына ярдым этелер.

Нутукъ медениетини инкишаф эттирмек ичюн ана-баба нумюне олмакъ кереклер. Тувгъан тилининъ гузеллигинен, тюзгюнлигинен бала энъ эвеля аиледе таныша. Ана-бабадан о биринджи сёзлерни эшите, оларнынъ нуткъуна динълене, олардан озъ фикир, истеклерини сёзнен ифаде этмекни огрене. Сёзлерни буюклер киби теляффуз эте. Ана-баба буны даима акъылда тутмакъ ве озъ нутукъларыны незарет этмек кереклер.

Баланен кьонушкьацда я да о булунгъан ерде жаргон, теляффуз кьусурлары кьатиен ясакъ этиле. «Зувды», «айындырды», «сыпыштырды» киби сёзлер ана-бабанынъ медениетсизлиги акъкъында делиллердир. Беш-алты яшындаки балалар озь теэссуратларынен болюшмеге севелер, олар мемнюниетликнен куньде насыл меракълы шейлерни ёлда корьгенлерини, достларындан эшиткенлерини икяе этелер. Эгер бала башта кыйналса, бир-эки уйгъун суаль бермек мумкюн.

Занымджа, нутукъ инкишафы ичюн аиледе энъ семерели усул — бу субет. Субет джерьянында балалар этрафтаки яшайыш акъкъында, буюклернинъ эмеги акъкъында, сой-акъраба, достларынен озьара ярдым акъкъында туюнудже алалар.

Бу саде субетке буюк эмиет бермек лязим, чюнки, биринджиден догъру, ифадели нутукъ инкишаф эте, экинджиден, бала акъылане музакере, кыйяс, хуляса этмеге, суальге джевап бермеге огрене. Нутукъ инкишафына шиирлерни ифадели эзберлев де тесир эте. Бу вазиятте баланынъ табиятыны эсапкъа алмакъ керек. Эгер де бала утанчакъ олса, ят адамларнынъ огюнде оны шиир эзберлемеге, йырламагъа меджбур этменъиз. Ахыр-сонъу о агълап кьуртулыр.

Телевидение, радио бизим аятымызгъа темелли кирдилер. Эгер телевизордан акъыллыджасына файдаланылса, чешит-чешит мундериджели мевзулар, яйынлар фааль суретте баланынъ дюньябакъышына, бильги авеслигине имкян догъуралар. Макъсатсыз, джансыкъысындан телевизорны ачмакъ шарт дегиль. Бойле алларда о гурюльдеген донатма олып, тек зарар кетире. Эйи теэссуратлар кьалдыргъан телеяйынларны

баланен музакере этинъиз. Адет узьре бу табиат, айванлар ве эджебий халкъларнынъ яшайышы акъкъында телеэшиттирювлердир.

Мектеп амелиятындан малюм ки, биринджи сыныфкъа баргъан балаларнынъ эксериети энъ зарур, энъ адий шейлерге эмиет бермейлер: вакътында къолларыны ювмайлар, джеплеринде явлукъ, таракъ олмай. Беден тербиеси дерсинден сонъ урбаларына эмиет бермейлер. Чанталарында язы такъымлары, китап-дефтерлери дарма-дагъын ола. Бу тесаддюфий беджериксизликлер дегиль. Аиленинъ аят тарзы баланынъ низамлы, джыйнакълы олмасына, шубесиз, тесир эте. Къартларымыз «Къуш ювада корьгенини кутер», дегенлери бу алны исбатлай.

Сертеймейип, кулер юзьнен, шефкъатлы муамеленен балагъа эвельден гигиена къаиделерини огретмек керек. Мустакъиль суретте бетини-къолуны ювагъа, тиш фырчысындан, таракътан, джеп явлугъындан файдаланмагъа, усть-башыны темиз тутмагъа, тез союлмагъа ве кийинмеге, урбасыны джыйыштырмагъа, оюнджакъларыны тертипке кетирмеге аиледеки буюклер кунъде сабырнен тенбилемек кереклер. Тек о заман бу беджериксизликнинъ огюни алмакъ мумкюн. Мектепке баргъан сонъ да ана-бабанынъ ярдымы, незарети вакъыт-вакъытнен дегиль де, даимий олса пек эйи олур.

Бойлеликнен, яваш-яваш, биз иш узеринде къурулгъан тербие меселесине якъынлаштыкъ. Баланынъ анъына эмекнинъ къыйметлиги, кереклиги не къадар эрте синъдирилсе, о къадар онынъ тербнеси семерели олур. Беш-алты яшындаки балагъа эмекнинъ насыл чешитлерини авале этмек мумкюн? Бу чешит айдалы

хызметлер: анасына эвни джыйыштырмагъа, тозны сюртмеге, китапларны долапкъа къоймагъа... Умумен, бу ана-бабанынъ шахсий ишлери дие билирим.

«Иесине коре биеси, бабасына коре баласы»... Бу аталар сёзюнинъ догърулыгъыны кунъде коремиз. Аиледеки низам, муаббет яшайыш, буюклерге нисбетен урьмет, къолум-къомшуларнен достане мунасебетлер — бунынъ эписи тесирли вастадыр. Бойле аиледе намуслы, виджданлы бала осип етер, ана-бабасыны къувандырыр.

Екюн чекерек, ана-бабаларгъа мураджаат этем: «Янъы окъув йылына даа вакъыт бар. Эринменъиз, вакъыт тапынъыз, балаларынъызны мектепке азырлавда кучь-къуветинъизни ве бильгинъизни аджыманъыз. Сизге сабыр ве мувафакъиет тилейим!»

ЭДЕБИЯТНЫНЪ СИИРЛИ КУЧЮ

Оджанынъ кириш сёзю:

«... Балалар, узакъ кечмиштен бир левханы тасавур этинъиз. Кузь айларындан бири. Уджу-буджагъы олмагъан Къырым чёллеринден тоз котерип, къуванчлы айкъырувларнен атлылар гъалебе къазанып сеферден къайталар... Ялы боюнда ерлешкен койлерде юзюмджилер, багъчеванлар, тютюнджилер алышкъан ишлеринен огърашмакъталар. Яйлаларда къойлар отлай, чобанлар исе балабан метийлерге пенир башларыны басалар... Этрафта исе магърур, эрылгъан тюс къаялар. Бизим кечмиштеки салтанатлыгъымызнынъ тильсиз шаатлары. Асырлар бою бу топракъ къараманларны догъура эди. Олар джесюрликлеринен тиллерде дестан олдылар, чюнки халкъымыз Къырым табиятындан ильхам алып, олар акъкъында «Эдиге», «Чора батыр», «Кёр огълу» киби эфсаневий эпик эсерлер яратты. Оларнынъ эр бири халкъ агъыз яратыджылыгъымызда инджи киби парылдай, бирликте исе инджи боюнджагъы киби миллий медениетимизни ильванландыра...»

Яш несилимизни ватанперверлик рухунда тербиелевде, ве энъ муими — оларнынъ миллий дуйгъуларына тесир этювде, эдебиятымызнынъ эмиети буюктен-буюк олмакъ керектир.

Муджизевий табиятымызгъа, къасыргъалы муреккеп тарихий девирлеримизге, тиллерде дестан олгъан къараманларымызгъа меракъ догъурувда, севги ашлавда, башкъа фенлерге нисбетен, эдебият дерслери биринджиликте.

Эдебият — бу инсаншынаслыкъ. Гузеллик ве бешаретлик, мертлик ве федаийлик, инсаннынъ мусбет ве менфий хасиетлери, этрафтаки муит — инсаниетнинъ даимий меселелери. Эждатларымызнынъ шан-шуретли кечмишлери де бу азиз ана-топрагъымызнен багълыдыр, чюнки чокътан-чокъ эфсанелеримиз, эпик эсерлеримиз олар акъкъында.

Эдебият — бу энъ тесирли васта. Занымджа, эдебият дерслерини талелелерни, яшларымызны психологик азырлавдан башламакъ керек. Эбет, бу оджанынъ усталыгъы, меаретинен багълыдыр. Бу, юкъарыдаки мукъаддеме киби, эеджанлы эпизод я да левха, я да тедкъикъ, эглендирюв меселелери олмакъ мумкюн. Догъру тизильген, анълайышлы суаллер, уйгъун язылар, озъ вакътында нумайыш этильген корьгезме ве техник васталары, шубесиз, бойле эдебият дерслерининъ семерелигине тесир этерлер.

Бир талелени хатырлайым... «Сенинъ адынъ не?» — суалиме, русча «Крым» джевабыны эшиттим. Заваллы, атта озъ адыны ана тилинде айтып оламай, чюнки о асылында озъ ана тилинде къонушмагъа бильмей. Гизлемекнинъ кереги ёкъ, базы балалар, атта буюклер миллий тилимизни бильмейлер. Чюнки къоранталарында атта къартана-къартбабалары, ана-бабасында энди лаф ёкъ, сабадан акъшамгъадже патагут рус тилинде къонушалар. Миллий тилимизни исе афтада эки-учъ саат мектеплерде ана тили дерслеринде эшителер.

Ана тили ве эдебият дерслери бойле балалар ичюн кечмишимизге, бугунъки аятымызгъа, медениетимизге уфачыкъ пенджеречиктир. Бу пенджеречиктен оджанынъ

козьлеринен бала (талебе) алемге бакъа. Эгер де оджа я да ана-бабалар узакъ кечмишимизден бир де бир вакъиа, еджанлы левха, эпизод икяе этселер, мен эминим, оларнынъ эмеги бекар олмаз. Бундан муим нетидже келип чыкъа: келеджегимизни, ярынки кунюмизни тюшюнмек керекмиз. Бу саада эдебиятнынъ сиирли, къудретли кучю буюктир. Эгер де окъуйыджы китапкъа къапылыр экен, китап онынъ виджданыны, хаялыны уяндырыр, эйранда къалдырыр, зевкъландырыр, озь-озюнинъ ички дюньясына дикъкъатлы назар ташламагъа меджбур этер, ве илериде гузель, эйи гъаелерге риает этмеге азырлыкъкъа джелп этер. Бунынъ эписини эдебият япа биле. Бу онынъ акъ-укъукъы ве къабилиети.

«МАЗЛУМ ШАРКЪНЫНЪ ИНЪИЛЬТИСИ...»

Але даа Къырым орманларында уфачыкъ, бир кереден абайламакъ къыйын олгъан, чокърачыкълар бар. Оларгъа айланчыкъ, тар ёл алып бара. Койге кеткен кестирме ёл мевджут олгъанынен бу чокъракъкъа алып баргъан тар ёлчыкъ унутыла. Кет-кете бу сокъачыкъ чытырманлыкъ ичинде, чокъракъ исе кийик отлар ичинде комюлип къалалар. Патта-сатта бу чокърачыкъ бир де бир сувдан янгъан ёлджунуны акъылына тюше ве о кестирме ёлдан тар сокъачыкъкъа бурула. Сабырсызлыкънен чытырманлыкъны кечип, чокъракъны къыдырып тапа. Вай! Аман Алла, бу насыл табиаат муджизесидир? Чокътан берли буланмагъан, буллюр киби темиз сув озюнинъ сакинлигинен, теренлигинен ёлджуну айретте къалдыра. Бир ютум сувгъа мухтадж ёлджу къана-къана бу шифалы сувны иче ве бирден кузьгю киби сув юзюнде озюни, кунешни, кокни, дагъларны коре... Ташкъын юрегининъ индже теллери гуя кеманенинъ теллери киби инълемеге башлай... «Бу чокъракъ акъкъында башкъаларгъа да айтмакъ керек», — дей. Аятта мына бойле адиселер де ола...

Иште, буюк шаиримиз Эшреф Шемъи-заденинъ «Козьяш дивар» дестаныны мен бойле бир юрек усландырыджы, шифалы бир чокъракънен къыяс этем. Бу насиатлы дестан акъкъында тюшюнджеге малик олгъан инсан, азаплы юреги ичюн мельэм, аят, дюнья, эйилик ве кемлик акъкъында фельсефий фикирлер булар. Шаир шахыс, онынъ тарихта туткъан ери, акъыкъат ве идрак, видждан ве турмуш, эйиликнинъ ве кемликнинъ

сонъсыз куреши, табиатны ве джемиетни ильмий огренюв
укулларыны ве даа чокътан-чокъ меселелерни айдынлата.

Дестанда эдипнинъ терен фикирлери, дерсинъ,
къанташ киби сачылгъанлар. Оларнынъ эр бири
бугунде-бугунъ озъ кыйметини джоймайып, шаркый
фельсефеджилернинъ фикирлеринен сесленелер:

«Тек кулькюнен аят кульмез,

Козьяш ёлдаш олмаса.

Кузь гъонджеси яшав коръмез,

Яз гуллери солмаса».

Ер юзюнде джанлы табиатнынъ джемисининъ озъ
баари ве озъ кузю бар. Бу табиат къануныдыр. Демек,
инсан омюрининъ де озюне коре эм баари, эм де кузю
бар. Балалыкъ, генчлик, пишкинлик, къартлыкъ... Эр бир
инсан бу омюр девирлеринден кече. Амма алидженап
ишлер омюрнинъ эр бир девирини, эрбир чагъыны
ильванландыралар.

«Яшайышта эр чагънынъ

Озъ гъамы, озъ бахты бар.

Эр тедбирнинъ, эр ишнинъ

Озъ деври, озъ вакъты бар», — дей шаир.

Эшреф Шемъи-заденинъ фикириндже, инсаннынъ энъ
эсас хусусиети — бу онынъ акъикъаткъа, илимлерге
ынтылышы. Акъыл иле илимлернен эписи
агъырлыкъларны, маниаларны енъмек мумкюн.
Дюнъяны, табиатны ялынъыз ильмий огренювнен инсан
мукеммелликке етишир. О ильмий огренювнинъ бирден
бир ишанчлы аleti ве акъикъатнынъ эсас къайдесидир.
Эр бир адамнынъ кыйметлиги онынъ бильги севиесинен
ве джемиетке, теракъкъияткъа файдалы олмасынен
бельгилене. Шаир: «Илим — феннинъ чокъракълары»,

«Медениет «чыракълары», «Атом кучю», «Самолёткъа айлангъан учар килим» — джемиси халкъ менфаатына хызмет этмек кереклигини къайд эте:

«Бизлер догъдыкъ масалларны

Чевирмеге керчекке.

Бизлер догъдыкъ тикенлерни

Чевирмеге чечекке».

... Илк сефер «Тогъан къая» серлевалы беяз джылтлы китапчыкъ меним къолума та Озбекистанда 1973 сенеси тюшти. Сеитумер Эминнинъ язгъан сёз башы макъалесини окъудым: «Шаир 1908 сенеси халкъ оджасы аилесинде догъа. Балалыкъ девири кечер-кечмез, 1926 сенеси шиирлери басылып башлана...» Догъгъан, осип еткен, буюген ери акъкъында ич бир малюмат ёкъ. Дерсинъ, бу эмиетсиз тафсилят. Ах сени, гъурбетлик!

«Иримчиктен къурт болмаз,

Гъурбет ильден юрт болмаз», — дей шаир. Китапчыкъны башындан сонъунадже меракънен окъудым. Догърусыны айтсам, баягъы шей манъа къаранлыкъ эди. Эсер манъа битмеген, екюнсиз, гуя сонъунадже йырланмагъан аджайип бир йыр киби корюнди. Арада-сырада мен бу эсерни текрар-текрар окъудым, чюнки бу дестаннынъ насылдыр бир озюне чеккен тааджипли кучю бар эди.

Йыллар кечти. Кунълерден бир кунь Акъмесджитте, китап тюкянында къаверенки джылтлы «Козьяш дивар» адлы китапчыкъ козюме чалынды. Буюк итирам иле китапны окъуп чыкътым. Эйилик ве кемлик, гузеллик ве чиркинлик, икмет ве акъылсызлыкъ... Оларнынъ даимий тартышмасы. Инсаниет ер юзюнде пейда олгъанынен, бу анъламлар да асыл олдылар. Лякин эр бир инсан бу

тюшонджелерни озюнджесине анълай, тарифлей. Бекбав акъай аркъалы Эшреф Шемьи-заде яш несильге васиет эте:

**«Яшайышнынъ темели
Сагълыкъ, мердлик, видждандыр.
Видждансызлыкъ, кунъджилик
Адам ичюн зиндандыр».**

Акъикъатен, икметли сёзлер. Инсафсызлыкъ, пахыллыкъ, менфаатперестлик киби менфий хусусиетлер, афсуски, бизим теляшлы заманымызда да шерептелер. Мерамет, ар-намус, сафдиллик исе кет-кете унутыла. Амма шаир:

**«Терек сынса, дал къалыр
Джуйрюк ольсе, нал къалыр.
Йигитликтен къайтманъыз,
Йигит ольсе нам къалыр», — дей.**

Инсан эйи ишлеринен алемге белли ола. Лякин эр кеске нисбетен сынъырсыз эйилик озюнге къаршы чевириле, кемликнинъ аleti ола. Кебир, джарис Турканайнен Чолпанайнынъ айын-оюнларына, неджис Шейхбабанынъ сафсатасына къаршы керекли дарбедар кучъ тапылмады. Кемлик кемликни догъура. Бундан себеп Аслыханнен Темирхан хурафат къурбанлары олдылар.

Эшреф Шемьи-заде Аслыханнынъ такъдирини усталыкънен тасвирлей: «Аслы олгъан хастаджан», «он бир айлыкъ экенде, оксюз къалгъан бабадан», «беш яшында иш этип, орьселене, къыйнала», «он яшына киргендже... къорукълай о бегининъ багъчасыны...», «... бай-бикеге кетен токъуп дёгюне», «тойда, джыйында отура даим оксюп, мугъайып». Фарз этейик, Аслыханнынъ образы — хорлангъан миллетимизнинъ темсили.

Эгер де Аслыхан бу бизим миллетимизнин темсили олса, озь-озюнден бойле суаллер догъа: Не себептен миллетимиз оксюз къалды? Не ичюн бугуньде-бугунь атта озь ана топрагъында эскенджеде, кокрегини керип бол нефес алып оламай? Ёкъса, о даима бойле мушкюль алда эдими? Тарихымызгъа бир назар ташлайыкъ. Гирейлер сюлялесининь алтын девири... Учъ юз йылдан зияде бу сюляле укюм сюрди. Учъ юз йыл Къырым ханлыгъы къудретли девлет олды, керекли вакъытта дигер девлетлерге де ярдым къолуны узатты. Чюнки акимет Алланынь миннетинен сайлангъан укюмдарларнынъ къолларында эди. Ялынъыз Танърынынъ миннетинен сайлангъан адамгъа икътидар бериле. Тек о адам укюмет башы ола биле, миллетке бабалыкъ япа биле. Амма сонъки ханларнынъ месулиетсизлиги, къайгъысызлыгъы ханлыкъны акърын-акърын мушкюль алгъа кетирди ве ахыр-сонъу 1783 сенеси шималий къомшусы тарафындан аджелеликнен басып алынды.

Нетиджеде, бир вакъытларда девлетли, аллы-такъатлы миллетимиз магълюбиетке огърады, ве ниает 1944 сенеси топрагъындан текмиль айырылды, миллий серветимиз исе дарма-дагъын олды:

«... Он гулюмнинъ биринджи

Гулю энди ачкъанда,

Бирден балта урдылар

Фиданыма, нейлейим», — дей Аслыхан-миллет.

Ташдивар ичинде къалгъан Аслыхан-миллетимиз къанлы козьяшларыны тѣкип «сайгъылы агъаларгъа, ишке конюк акъайларгъа» мураджаат эте:

«Къалдырынъыз баламны

Эмизмеге бир ара.

Бир ара да козюме,

Тышны корип турмагъа».

Аджеба, насыл эки араны козьде туткъан экен шаир? Итимал, булар матбуат ве медениеттир. Сюргюнликте укъукъсыз, амма эмексевер, истидатлы миллетимиз пешинден чапкъалап, 1957 сенеси «Хайтарма» ансамблини мейдангъа кетирди ве шу сене де биринджи майыс куню «Ленин байрагъы» газетасынынъ биринджи саны чыкъты. Миллетимиз азар-азар рухий гъыда алып турсын деп «сайгъылы агъаларымыз» изин бердилер.

Ифтирадан «озюни акъламагъа кучю ёкъ» Аслыхан-миллетимиз озюнинъ арзу-умютлерини огъулчыгъы Бейбарснен багълай. Одыр онынъ «къуванчы, умюти, таянчы».

«Юкъла, огълум, ось, огълум,

Уянаджакъ кунюнь бар.

Буюген сонъ, душмандан

Алынаджакъ кининъ бар».

Бир къач йылдан сонъ дестаннынъ язылгъанына къыркъ беш йыл толаджакъ. Бу девир ичинде эр шейни корип кечирдик: эм «ёкъушларны» да, эм «энишлерни» де, «умютлеримизнинъ къыркъ парча» олгъан вакъытлары да олды. Амма шаир айткъаны киби: «Эр гедженинъ танъы бар...» Федакяр миллетимиз ичюн бир кунъ ола танъ атаджагъына шаир эмин эди.

Асрет миллет акърын-акърын Ватанынен къавуша...

Лякин бир суаль гедже-куньдюз манъа раатлыкъ бермей, юрегимни сызлата. Теляшланып къаяларгъа, булутларгъа, топрагъымызгъа мураджаат этем:

— Эй, эждатларымызнынъ мукъаддес топрагъы,
джевап бер! Эй, магърур къарлы къаялар — къудретли
кечмишимизнинъ сакъчылары, сес беринъиз!

Миллетимизни дюньягъа миллет этип таныткъан,
къуванчта, кедерде халкънен бирликте олгъан, бугунъде-
бугунъ оксюз миллетине бабалыкъ япаджакъ икметли
Бейбарс халкъымыз арасындан чыкъар экенми?

Мен нафиле джевап беклейим. Къарлы къаялар,
топрагъымыз, булутлар сюкютгелер. Ялынъыз кескин
ельнинъ увулдагъанындан манъа бойле сёзлер эшигиле:

**«Ах, яраббим, — яраббим,
Не дейджегим бильмейим,
Бундай мушкуль ишинънинъ
Манасына эрмейим.**

БИТАМНЫНЪ МАРАМАСЫ

Ах бу геджелер, юкъусыз геджелер.
Нидже-нидже тюшюнджелер сени
теляшлайлар, раатлыкъ бермейлер,
нидже-нидже инсанлар, кечмишнинъ
левхалары козылеринънинъ огюнден
кечелер... Ахыр-сонъу, не олса-олсун
дейсинъ, чюнки башкъа чаре ёкъ.

Къара къадифе киби гедженинъ дер
вакъты. Кокте йылдызлар парылдай.
Ачыкъ-айдын Джетемен йылдыз
уюри корюне, бираз авлакътa исе
Демир-къазыкъ...

Танъ йылдызы пек якъын, дерсинъ
джанлы ве сеннен сырдаша.
Йылдызлар, йылдызлар! Сизинъ
джазибелилигинъизден ильхамланып, шаркъ шаирлери
дестанлар яраткъанлар. Бу аджайип йылдызлы кок марама
киби ана юртумны сарып алгъан. Бельки, бу йылдызлардан
бизим халкъымыз ильхам алып, бойле гузель марамалар
токъугъандыр, алтын йиплернен нагъышлагъандыр!

Марамалар, фереджелер, фырланталар эвель-эзельден
къадын-къызларымыз ичюн энъ эмиетли тафсилят эди.
Токъуйыджыларымыз буны эсапкъа алып, миллий
анъанелеримизге риает этип, къадын-къызларымызнынъ
истеклерини ерине кетире эдилер. Буюк усталар кетенден
марама токъугъанда, мен эминим ки, юреклерининъ
индже теллерини, ис-дуйгъуларыны да къошып токъуй
эдилер. Бундан себеп биз бугунъде-бугунъ бу

марамаларны, фереджелерни, фырлантаарны кѡлумызгъа алгъанда, эеджанланамыз, узакъ кечмишни тасавур этмеге тырышамыз.

Къадын миллетининъ эр заман къыяфет «къурбаны» олгъаны эр кеске малюм. Мараманы я да фырлантааны токъугъанда, нагъышлагъанда къадын-къызларымызнынъ яшлары, аслы (несили) мытлакъа эсапкъа алына эди. Эр бир нагъышнынъ, эр бир орьнекнинъ озюне хас манасы бар.

Бирде бир мерасимге давет этильген джилъвели къызлар ве келинлер, эсли-башлы къадынлар ве сачлары агъаргъан къартаналар бараджакъ ерлерини эсапкъа алып, дикъкъатнен (мукъайтлыкънен) керекли, келишликли мараманы, я да фырлантааны сайлап ала эдилер.

Кет-кете ай ярыгъы дагъларнынъ тѣпелерини, къаяларнынъ уджларыны ярыкълатты. Парылдагъан Улькер уюри, дерсинъ, сени озюне чеке, мефтюн эте. Итимал, йылдызларнынъ насылдыр бир сыры, тылсымлы кучю бардыр. Ким бильсин, бельки бундан себеп инсанлар озь такъдирлерини бильмек ичюн йылдызларгъа бакъып йылдызнамелер уйдургъандырлар.

Кеченлерде аламнен олып кечкен къонушмамыз акъылыма кельди:

— Балам, сенинъ эски заман неснелеринен меракълангъанынъдан хаберим бар. Мына бу битанънынъ марамасы. Бу мараманы Себия битанъа онынъ анасы багъышлагъан. Булар исе джеп явлукълары. Оларны битанъ озю нагъышлагъан, эвленеджекте къартбабанъа багъышлагъан. Рахметли анам буларны манъа васиет эткен эди, мен исе санъа васиет этем. Булар бизим аилемизнинъ серветидир, — деди алам...

Бойлеликнен, бу дюльбер марама ве алтын йиплернен нагъышлангъан джеп явлукълары эль-эльден манъа

кечтилер... Беяз, бираз сараргъан, тахминен XIX асырнынъ сонъунда токъулгъан марама. Эки уджунда буюк усталыкънен нагъышлангъан орьнеклер. Аламнынъ эеджаны манъа кечти. Рахметли Себия битамны хатырладым.

Динимиз акъкъында, мубарек Рамазан айы, оразанынъ айдалы тарафлары акъкъында, Ашыр айы ве Ашыр-аш акъкъында ильк сефер мен битамдан эшиткен эдим. О йыл-йылдан, атта яз чиллесинде бир вакъыт къалдырмайып, мубарек оразаны тутта эди. Биз оны сарып алып: «Бита, бу гедже темчитке не пиширеджексиз? Чиберекми, янтыкъмы? Мен сизнен юкълайджам,» — деп битамнынъ эвинде невбетнен геджелей эдик.

Ашыр айында битам насылдыр татлы, лезетли шорба пишире эди. Бу шорба еди тюрюю ашайт малларындан ибарет эди: бекмез, бакъла, ун, алма къурусы, мысырбогъдай ве иляхре. Сонъра, шорбаны чанакъларгъа къойып, къолум-къомшуларгъа дагъыта эди. Мааллемиздеки къартанайлар тааджипленип:

«Алла-Алла! Себия шерфе, ич эринмейсинъ де! Не вакъыт пиширдинъ шу шорбаны?» — дей эдилер.

Мараманы текрар-текрар козьден кечирем. Насыл чебер эллер бойле аджайип, нефис мараманы яраткъанлар? Къартларымызнынъ айткъанларына коре, марама, фередже, фырлантаарны токъумакъ ичюн махсус алтын йипнен токъуйджыларны давет эте экенлер. Оларнынъ усталыгъы але даа бизни тааджиинлендире, айретте къалдыра. Эгер де бизим ханымлар мерасимлерде чешит тюрюю явлукълар, шарфлар ерине озюмизнинъ миллий марамаларымызны башларына байласалар, не къадар гузель, ярашыкълы олур эди. Мен эминим, истегинъиз, авеслигинъиз олса, мараманы тапмакъ мумкюн.

— Танъ ата. Йылдызлар акърын-акърын сёнмеге башладылар. Иракъта джамининъ къаралтысы корюне. Бирден муэдзиннинъ юксек сеси эшитильди. Эзан окъуй. Мусульманлар ичюн саваплы ве мубарек Рамазан айы девам этмекте. Аллагъа чокъ шукюрлер олсун, бу кунълерге де еттик. Мухтерем муфтимиз аджи Нури эфенди: «Ораза ахлякъымызны гузеллештире къальбимизни ярамай дуйгъу ве тюшюнджелерден темизлей», — дей. Занымджа, динимизнинъ энъ эсас шарты ве талабы — темизликтир. Юрек темизлиги, акъыл-фикир темизлиги, бедений темизлик.

Бу себептен бир шаркъий ривает хатириме тюшти. Бир киши бир заманларда инсангъа ляйыкъ олмагъан пек чокъ арекетлер япкъан. Энди исе пешман этип, ахлякъсыз арекетлерден темизленмек ниетинен икмет саибине ярдым сорап кельген. Икмет саиби: «Сенинъ къальбинъ буланчыкъ хавузгъа ошай. Бу хавузгъа беш арыкътан пис сувлар акъа. Эгер де сен о арыкъларнынъ ёлуны къапатсанъ, мен санъа ярдым этип олурым. Акс алда санъа кимсе ярдым этмез», — дей. Киши о насыл арыкълар олгъаныны тарифлемесини риджа эте. Икмет саиби: «Бу арыкъларнынъ бири — сенинъ козьлерининъ бакъышы. Сен биревнинъ вариетине пис ниетлернен бакъмайджакъсынъ; экинджиси — бу сенинъ агъызынъ. Сен анда мусааде этильмеген пис шейлерни ёнелтмейджексинъ; учюнджиси — сенинъ къолларынъ. Сен зорлукънен биревлернинъ акъларыны алмайджакъсынъ, эвлерини бозмайджакъсынъ; дёртюнджиси — сенинъ аякъларынъ. Сен мусааде этильмеген, ляйыкъсыз ерлерге бармайджакъсынъ. Бешинджиси — сенинъ къулакъларынъ. Сен чиркин

ошеклерни динълемейджексинъ ве озюнъ де чешит тюрлю айын-оюнларгъа киришмейджексинъ. Тек о замам мен санъа ярдым этип олурым», — дей. Ярдымгъа мухтадж киши икмет саибининъ шартларынен разы ола.

Иште, бу икмет саиби къайд эткен инсанларнынъ ахлякъсыз хасиетлерине мен лякъайтлыкъны да къошам. Лякъайтлыкъ инсаннынъ энъ хавфлы, адджы душманыдыр. Бу хасиет чокъ адамларнынъ юреклерини къаплап алды. Эгер де инсаннынъ юреги биревнинъ къаарине, къайгъырувына, къуванчына сесленмесе, бу инсаннынъ къалгъан аджайип фазилетлерининъ къыймети, менимдже, бир капик. Лякъайт киши ялынъыз озъ менфаатыны тюшуне, о ич бир заман видждан азабы чекмей, биревнинъ алыны бираз енгиллештирейим я да, ич олмагъанда, юрек берейим демей. О, адамлардан четлене, ялынъыз озюнен мешгъуль ола. Лякъайтлыкътан дост-эшлернинъ, сой-акърабаларнынъ арасында узакълашув, сувукълыкъ асыл ола.

Мубарек Рамазан айы девам этмекте. «Рамазан айы инсанларгъа ёл косътерген, хидает (Аллах ёлу, догъру ёл) менбасы, догъруны, янълышны бир-биринден айырып ачыкълагъан айдыр». (Бакъара суреси, 183).

Джамилерде, мусульманларнынъ эвлеринде дуалар окъула. Инсанлар авучларыны ачып, дерсинъ такъдир китабыны ачкъан киби, макъамнен окъулгъан дуаларны динълейлер. Юзьлеринде — тюшюндже, юреклеринде — умят. Бинъ йыллар эвельси узакъ, таныш олмагъан Арабистандан кельген дуа эпимизге теселли ве умят багъышлай.

Не исе, саба ачылды. Экиде-бир къышта да яхшы авалар ола... Бирден кунешнинъ нурлары къарлы дагъларны, ешерип тургъан чамлыкъны, янъы ягыгъан

къарнен ортыюльген мукъаддес топрагъымызны айдынлатты. Табиат, дерсинъ, джанланды ве джилъвели къыз киби йымшады. Къар исе без марам киби ана юртумны ортып, онынъ гузеллигине гузеллик къоша.

Битамнынъ марамасыны козьден кечирем, узакъ кечмишни тесавур этмеге тырышам. Бирден, атта озюм сезмей къалдым, Ашыкъ Умернинъ къошмаларындан бир дёртлик акълыма кельди:

«Дёнмемиз нч, чокъ олса да

менфааты,

Шукюр Аллагъа дин, иманымыз бар.

Гидер къальбимизнинъ сининир тоты,

Тилимизде даим Субханымыз бар».

Субхан — Алланынъ дигер бир ады.

«СОЛМАКЪ БИЛЬМЕГЕН ТАВР ЧЕЧЕГИ...»

Язда кунъайлан тарласы аджайип бир манзарагъа чевириле. Дерсинъ, юксек къыяфетли, индже белли, панълы фесли къызлар, къыбырдамайып кунешни сейир этелер. Кунеш исе алтын шавлелерини аямай, сабадан акъшамгъадже оларны шад эте. Бир бакъсанъ, алтын башларыны кунъдогъуш тарафкъа, бираз вакъыт кечкен сонъ айланып бакъсанъ, башларыны кунъбаты тарафкъа, айландыргъанлар. Енгиль ельчик эскенинен, яваш-яваш салланып, озъара «къонушмагъа» башлайлар.

Арада-бир кунъайланларнынъ ичинде къыджыткъан да гизлене. Аман Алла! Оларгъа токъунмакъ дешетли, онынъ ичюн четтең кечмектен башкъа чаре ёкъ.

Догърусыны айткъанда, бу кунъайланлар манъа инсанларны анъдыралар, чюнки олар инсанларгъа хас олгъан базы хасиетлерге маликлер. Инсанлар киби олар да айдынлыкъкъа, сыджакъ кунеш нурларына ынтылалар. Олар да къайгъырувны арзу этелер.

Аятта да базы инсанлар этрафкъа алтын нурларыны сачкъан кунеш киби, мерамет, гузеллик, шефкъат сачалар, базы инсанлар исе элинъни якъкъан къыджыткъан киби, адджы сёзлернен, ляйыкъсыз арекетлернен инсаннынъ юрегини къыралар.

Халкъымызда «Къалемли киши джианда эм гульдир, эм чечек» деген аталар сёзю бар. Аталарымыз асырларджа теджрибе эткен сонъра, къалемли, бильгили кишини эйбетлеп, гульнен, чечекнен къыяс этип, бу

табирни халкъ арасында даркъаткъанлар. Гуль, гузелликни севген инсанны мефтюн эткен киби, къалемли киши де инсанларнынъ дикъкъатыны джелъп эте.

Бу къолунда къалеми ве джеп дефтери олгъан ойчан юзлю, гурь, къувурчыкъ сачлары энди-энди чалармагъа башлагъан къадын дикъкъатымны озюне чекти. Онынъ арекетлеринде, озюни тута билювинде муневерлик сезиле. Фурсаттан файдаланып таныш олдым: Алиева Алиме Аблялим къызы. Сюргюнлик йыллары Озбекистаннынъ Андижан шеэринде яшагъан, оджалыкъ япкъан. Дёрт эвлятнынъ анасы. Шимди эвлятлары эвли-баркълылар, Къырымнынъ энъ гузель кошелеринден бири Судакъта яшайлар.

Алиме абла шириетке, несир эсерлер язмагъа авес инсан. Онынъ эсерлери вакъты-вакътынен «Сувдагъ сеси» газетасында дердж этиле. Алиме абла язгъан эсерлерининъ мевзусы чешит-чешит. Омюрнинъ гурь акъынтысы, инсан борджу, джесаретлик, гузеллик, инсан къальбининъ азаплы алы ве даа чокътан-чокъ меселелер онынъ иджадында айдынлана. Гузеллик акъкъында сёз юрютир экен, эвеля Ватан севгисини, муаббетликни козьде тута. «Къырымнынъ къулан чёллери», «юксек чыплакъ къаялар», «ачыкъ эрылгъан тюрс нарин чечеклер» — Алиме абланынъ юрегине азиз дегерликлердир.

«Тюш киби аятта» мешакъкъатларны енъип, гузелликни танып, онъа къуванмакъ керекмиз. Акъикъий байлыкъ — бу къальп темизлиги. Инсан къальбинде севдалыкъ «ич солмаз бир гуль киби яшай». О насылдыр бир муджизевий, гъалибане, ич бир тюрлю маниаларны бильмеген, дуйгъу, инсан юрегининъ сынъырсыз къуванчы.

Алиме абланынъ чокъ эсерлери фedaкяр къадын-къызларымызгъа багъышлангъан. Бойле эсерлерни, мен эминим, факъат ичи-багъры гузелликке, севги ве мераметке толу инсан ярата биле. Аятнынъ «мераметсиз йылларынынъ агъусыны» таткъан, «мелевше козълеринде инджи киби козьяш тамчысы гизленген» къадын-къызларымызны, Алиме Аблялим къызы энъ гузель, «солмакъ бильмеген» чечеклернен къыяслай. Чыдамлыкъ, гъайретлик — къадын-къызларымызнынъ табиат чизгилери.

Ойле инсанлар бар ки, оларнен къонушкъан сайын къонушаджагъынъ келе. Атта йыллар кечсе де, оларнынъ сеси, муляйим бакъышы, тебессюми хатыранъдан чыкъмай. Бойле аджайип инсаннен танышмакъ манъа къысмет олды. Такъыр топракъкъа ягъмур суву синъген киби, онынъ лафлары, субетлери инджерип къалгъан инсан юрегине синъе, теселли бере, чюнки сёз, бу эр кеске малюм, къудретли кучъке малик. Къараимлернинъ бир икметли аталар сёзю бар: «Ерсиз бир сёзнен хатир йыкъылыр кетер, оны тапмакъ ичюн юз сёз азлыкъ этер». Юректен чыкъкъан сёз юрекке барып тиер... Эминим ки, Алиме абланынъ эсерлери ватандашларымызнынъ юреклерине ёл тапар, Бу себептен, мухтерем окъуйыджыларымыз дикъкъатынъызгъа судакълы Алиме Аблялим къызынынъ базы эсерлерини авале этем. Онынъ озюне исе сагълыкъ-селяметлик, ишлеринде иджадий енъишлер тилейим. Эвлятларынынъ, торунларынынъ бахтына Алла сизни, Алиме абла, даима къаза-белялардан, хасталыкълардан сакъласын!

Айырылыкъ

(йыр)

Кечти йыллар бир кунъ киби,
Солды гонълюм бир гуль киби

Б а г ь л а м а:

Аслы бильмем, биле-бильмем

Неден, неден бу айырылыкъ?

Кечти омрюм шенълик киби,

Мегер аят бир тюш киби.

Б а г ь л а м а:

Кечсе де йыллар бир кунъ киби,

Олса да аят бир тюш киби

Эп къальбимде сен яшарсынъ

Ич солумаз бир гуль киби.

Къызым, сен энъ гузель чечексинъ

Ах, меним аятсевер, пак виджданлы, инсанлыкъ борджуны бильген, эр бир къыйынлыкъларгъа чыдая бильген гъайретли къызым. Мелевше козьлеринъде, кирпичлеринъ арасында гизленген инджи козьаш тамчысыны силе бильсе эдим. Бешигинъни тепретип, ширин айненилерле сени юкълаткъан геджелеримде, сени яхшы ниетле, уютлерле беслеген эдим.

Ах, ах о уютлер! Шимди сен де ана олдынъ, къыйын, мераметсиз йылларнынъ агъусыны татып корьдинъ.

Ёкъ, сен янагъында гуллер ачылгъан, къалем-къаш гузеллерден дегильсинъ, сенинъ гузеллигинъ бам-башкъа.

Ёргъун юзюнъ, гузель бакъышларынъ, ички дуйгъуларынъ, къальбинънинъ темизлиги, энъ гузель

чечекни анъдыра. Бойле чечеклер Къырымда, денъизнинъ юксек чыплакъ къаялыкъларынынъ этегинде, ёл кенарларында, сувсыз чёллерде биле осе. Ачыкъ эрылгъан тюсю, аслы солмакъ бильмеген бу чечеклер икълимнинъ энъ сыджакъ, энъ серт еллерине чыдая биле. Кунеш нурларындан шевкъ алып Къырымнынъ къулан чёллерине айрыджа бир кумюш ренк бере. Солмакъ бильмеген бу чечек чызма астында къалса да, яваштан котерилип кунешке айлана. Мен бойле солмакъ бильмеген чечеклерге тавр чечеклери дейим. Иште, къызым, сен де, солмакъ бильмеген энъ гузель бир чечексинъ.

МЕРАБА, НАВРЕЗ!

Акъмесджит сокъакъларында баарьнинъ ильк бахшыши — акъбардакъ сатыла. Къатты, къыравлы топракъны тешип, чевре-этрафкъа мис къокъу сачкъан бу назик чечекни корьгенимизнен: «Бакъса, акъбардакъ! Баарь кельгенини сезмей къалгъаным!» — деймиз.

Акъбардакъ аджайип чечек! Уфачыкъ, нарин олгъанына бакъмадан, о инсаннынъ юрегини джоштыра ве эйиликке ишанч догъура...

Баарь, эпимиз сабырсызлыкънен беклеген, аджайип мевсим. Неге десенъиз, баарь — бу гузеллик! Къырымда баарь о къадар дюльбер ола ки, атта оны тасвир этмек къыйын! Муджизевий ешилъ макъатны анъдыргъан тарла ве чёллер, башынъ узеринде ферузе кок, юзюньни охшагъан хафиф баарь ельчиги, этрафкъа хош къокъу сачкъан зердали ве шефтали тереклерининъ гульгули чечеклери... Кунеш исе... Кунеш, дерсинъ, ялынъыз сен ичюн без, джумерт нурларыны сача. Бу аджайип манзараны сейир этер экенсинъ, ондан рухланасынъ, юрекленесинъ, Къырымнынъ таш-топрагъына седжде этесинъ.

Баарь келе далгъаланып,
Чечекленип, тюзенип,
Инджеленип, сыргъаланып,
Яш келиндай безенип.

(йырдан)

Баарь — бу умют, ишанч мевсими. Къушчыкълар чивильдешип, несиль чыкъармагъа ашыкъалар, балкъуртлар вызылдап чечектен чечекке учалар, эмек адамлары, зираатчылар ичюн баарь эмек саифесини ача.

Ташкын юрекни эджанландыргъан ильк дуйгъу,
багъышлангъан ильк чечек, унутылмайджакъ ильк
къалып нагъмеси — эписи баарьден башлана. Тувгъан
халкъым бу дюльберликке сукъланып, аджайип
табиатнен сырдашаракъ, эфкъярыны йыр вастасынен
язмагъа тырышкъан:

**Кельди баарь нур сачып,
Наврез къокъуй мор ачып.
Ешерди чёллер, дагълар,
Азан Наврезим мубарек.**

(халкъ йырындан)

Наврез... Даа якъында, яни он-он беш йыл эвельси
«Наврез» сёзю лакъырды тилимизде сийрек расткеле эди,
десек янълышмамыз. Чюнки, белли бир тантаналы
мерасимни анълаткъан бу сёзге эвеллери «эскиликнинъ
къалымтысы» деп буюк эмиет бермей эдилер. Лякин
вакъыт!.. Йылдырым сурьатнен кечкен вакъыт
шараитлерни ве адамларны денъиштире, чокътан-чокъ
суаллер, тевсиелер, тюзетювлер догъура. Не ичюн бутюн
мусульман алами Янъы йыл байрамыны баарьде къайд
эте? Наврез байрамы — бу недир? О насыл отъкериле?
Эр кес киби отуз биринджи декабрьде Кремль
курантларынынъ сонъки урушынен Янъы йылны
къаршылап, байрам этсек олмаймы?

Эвель-эзельден инсаниет табиатнен узвий бирликте
булунмакъта. Биз онынъ язылмагъан, мантыкълы
къанунларынен яшаймыз. Баарь исе табиатны юкъудан
уянта, бар кучюнен яраштыра, инсанларда насылдыр бир
тантаналы, аджайип ис догъура. Иджрий такъвиминен
яшагъан эждатларымыз табиатнынъ уянувына

эсасланып, Янъы йылны — «Наврез байрамы» ады иле баарьде къайд эткенлер.

Къартларымызнынъ айткъанларына коре, байрам куню эали кийинип-къушанып, дагъларгъа котериле, аланларда топлаша экенлер.

Инсанлар Танърыны алгъышлап, дуалар этелер, Танърыгъа ялварып: «Юртумызда тынчлыкъ, аманлыкъ олсун, юртундан айырылгъан Ватанынен, сой-акърабасынен къавушсын, байрам-сейранлар, тойлар олсун. Софраларымыз зенгинлешсин, кимсе ачлыкъ азабыны чекмесин, кунешли, ягъмурлы, берекетли йыл олсун!» — дегенлер. Бу къуванчлы кунъде оюнлар, йырлар, хош авалар янъгъырайлар. Лезетли смеклер пишириле. Къазанлардан бунен берабер иштаа къытыкълагъан къокъулар чыкъа... Яшлар ат чаптыра, къызлар салынджакъта салланалар, орта яшлылар эйи тилеклерини нумайыш этелер:

«Чыкъты чёльге батыр Али,

Зильфи къара дюльдюли.

Ол Танърынынъ арсланы,

Азан Наврезим мубарек».

... Бу тарифке келеджек шей дегиль. Наврез байрамында иштирак этмек, корьмек, ис этмек керек... Къырым баари пенджеренден ичери бакъмакъта. Пенджерени артынадже ачам. Дагълардан эскен хош къокъулы баарь ельчиги мени къаршылап ала, юзюмни охшай.

Уфукъта къып-къырмызы кунеш корюне. Аджайип манзара!

Баарьден эр кес муджизе беклей. Барсын, бу иджрий такъвиминен къайд этильген Янъы йыл — Наврез байрамы, тувгъан халкъымнынъ хор, сертлешкен гонълюни йымшаткъан, къайгъы-къасеветлерини

сильген, ишанч догъургъан, онълыкъ йылы олсун!
Шаиримиз Юнус Темиркъая айткъаны киби:

Гуль олсун,
Гошьюллер солмасын!
Кунь олсун,
Куньсюзлер олмасын!
Къут олсун,
Къутсызлар олмасын!
Юрт олсун,
Юртсызлар олмасын!

Наврезинъ мубарек, азиз халкъым!

ВИДЖДАН ЭМИРИ ИЛЕ ИШ КОРЬ

«Бисмилляһир-Рахманир-Рахим. Ниет эттим Алла ризасы ичюн кьурбан чалмагъа. Мевлям, кьурбанымны къабул эйле», — сёзлеринен Шамрат былтырдан берли беслеген, кьурбангъа адагъан малични сойды...

Асылында Шамрат табиятлы, биревлерге эйилик япмагъа севген инсан. Мына бугунь де, Кьурбан байрамы куню, о танъ атар-атмаз турды, абдест алды. Сонъ, кеченлерде анълашкъанлары киби къомшулары Керим къартбабаны ве Меметни машинасына отуртып, шеэрге, байрам намазына ёл алды. Байрам намазындан къайтар экен, Шамрат гъает хошнут олгъан Керим къартбабадан рахметли бабасы акъкъында, озю акъкъында чокъ эйи сёзлер эшитти: «Сенинъ бу мерхаметлигинъ ичюн Алла сени къаза-белялардан сакъласын. Сагъ ол, балам. Рахметли бабанъ сагъ олгъан олса, ватанда эзан сеси эшитир, джамиде байрам намазыны берабер къылар эдик...» — деди.

Шамрат эвлерине киргенинен, анасынынъ элини алып, оны байрамнен хайырлады. Сонъ азбаргъа чыкъты. О эр бир агъыр дакъкъада бабасынынъ огютлерини хатырлай: «Балам, виджданынъ насыл эмир этсе, ойле яп», — дей эди о. Эбет, бабасы сагъ олгъан олса, эр бир шей башкъаджа олур эди. Мына шимди де маличнинъ терисини бабасы огреткени киби, буюк кямилликнен сыдыргъан арада къомшусы Ошором-Мемет къапудан кирип кельди:

— Олян! Кьурбан чалдынъмы? Сорамасы айып олмасын, къойынъ къач кило кельди? Бакъчы, эти къапыста киби бем-безд! Къач йыл беслединъ бу малични? Мен санъа бир меслеат берейим. Эшиткениме коре кьурбан этини учъ куньде битирмек керек. Ич олмадым, ярысыны сат, акъай! Кяр этерсинъ!

Шамратнынъ ачувы богъазына кельди, амма озюни басып: «Хош сефагъа кельдинъ, Мемет», — деп мусафирни эвге давет этти. Быдыр-быдыр лаф этип, Мемет эвге кирди. Софрада къавалты, къыйыкъ ве башкъа чешит емеклер ве сыджакъ къаве азыр эди. Шамрат къаве фильджаныны къолуна алды. Амма ичмеге ашыкъмады: «Мемет, джанынъ агъырмасын, лякин сенинъ лафынъ юрегиме ятмады. Инсан эйи ниетлернен къурбан чала, сатмагъа, кяр этмеге дегиль. Биз ислям динини кутемиз, демек, эльхамдулилла, мусульманмыз. Эр бир мусульман, эгер онынъ яшайыш шараитлери бир къарар олса, мухтадж адамларгъа ярдым этмек керек. Амма акъылынъда тут: бир-де-бир адамгъа ярдым берир экенсинъ, къаршылыгъына ич бир шей беклемейджексинъ. Тулларгъа, сакъатларгъа, янъгъызларгъа, ачлыкъ, ишсизлик азабыны чеккенлерге ярдым бермек мусульманнынъ боюн-борджудыр. Эгер биз озь къардашларымызгъа ярдым этсек, Алла-Таала гуняхларымызны багъышлар. Хайыр япмагъа даима азыр олмакъ керекмиз. Бизим динимиз инсанны малперестликтен, ачкъозлюктен, кемликтен къуртара», — деди Шамрат.

— Шамрат, достум, шимди заман башкъа, буны унутма. Къазанмайынджа къазан къайнамаз», — итираз этти Мемет. Шамрат терен кокюс кечирди, еринден турды, бир тютюн якъты: «Заманымыз аджайип, Мемет къардашым, къабаат озюмизде», — деди. Сой-акърабалар, койдешлер топланып кельди, ашханеден лезетли къокъу чыкъа. Софра донатылды. Сыйнен, лафнен насыл вакъыт кечкенини кимсе дуймады. Мусафирлерни озгъаргъан сонъ, Шамрат къурбан этинден койлеринде яшагъан къартларгъа, тул къадынларгъа, хасталаргъа дагъытып чыкъты.

ГУЗЕЛЬ КЪУШЛАР ШЕНЪЛИК САЧАР...

Ачыкъ кокте къушларнынъ седалары эшитиле. Сабанынъ саарь вакъты. Ал-шефакъ дагъларнынъ къарлы тепелерини ялдызлай. Шень-шерамет бозторгъай инсанларнен берабер кып-кырмазы кунешни танъ йырынен къаршылай. Кунеш котерильген сайын агъара. Бозторгъай исе эп чынълай...

1. Акъкъулар

Учар да эдим мен авда,

Ёкъ къанатым ах, ах...

... Акъкъулар авада даа бир даире сызып яваш-яваш алчакълашмагъа башладылар. Къанатларыны къакъып, сувны копиортуп, койнинъ кенарындаки гольге къондылар. Ерли эали, яшы-къарты ишлерини ташлап, аджайип къушларны шашып сейир этмекте. Сакъаллары беяз баарь чечеклеринен ренкдеш къартларнынъ гонъюллери ачылып, Къырым къушлары, оларгъа табынув, оларнынъ эмиети акъкъында меракълы икяелер айталар. Биз, сейирджилер исе акъкъуларгъа бакъып, тюшюнуп-ташынып, насылдыр гонъюль раатлыгъы була эдик. Бойле гузель диярны, бойле гузель акъкъуларны яраткъан Алла эр заман юджедир!

Акъкъулар бир ял алып, ёлларыны девам эттилер. Лякин бир къуш учмады. Гольнинъ кенарында узун назик бойнуны буруп, къанатыны саркъытып къалды... Аджеба, не олды экен? Меджалсызмы, я да яралымы? Бу надир къушны янгъыыз къалмагъа насыл себеплер меджбур этти?

Чешит-чешит суаллер бизни теляшландырды, лякин акъкъу ушкюнир деп, якъынджа бармагъа джурьят

этмедик. Шу куню адамлар акъкъуларны гольге учып келип къонгъанларыны акъшамгъадже тафсилятлы музакере эттилер. Догърусыны айткъанда, бу аджайип къушлар эпимизге гонъюль байрамы багъышладылар. Эр кеснинъ агъызында: «Бу яхшы алямет! Эйникке ёрайджакъ. Хайырдыр, иншалла!» — сёзлери эди.

Акъшам исе... Акъшамки вахшийлик эпимизни буз-бузлатты. Бизим яшларымыздан экеви голь тарафтан, «авдан» къайта эдилер. «Авджыларнынъ» бирисининъ къолунда тюфек, экинджисининъкинде исе акъкъу. Бичаренинъ яралы тёшюнден тамчы-тамчы къан акъмакъта... Гонъюль байрамы битти! «Авджыларнынъ» айткъанларына коре, акъкъу эти «къатты, агъач киби, датсыз» эмиш...

Кене баарь кельди. Къушларнынъ авушуву башланды. Аджеба, акъкъулар кене бу гольге учып келирлерми?

2. Къарылгъачлар

Кель, къарылгъач, къарылгъач,

Къанатларынъ джайып ач...

... Телеграф теллерине «къатты низамнен», узун сыраларнен, бир-бирине къаршы къарылгъачлар къонгъанлар. Бу акътёшли, чаталкъуйрукълы, дерсинъ, анълы махлюкълар бир шейлер акъкъында чивильдешип, девамлы сюкют сакълайлар. Э-э-э, анълашылды! Къарылгъачлар «мушавереге» топлангъанлар. Энъ буюклери исе ачувлы чивильтинен башкъаларыны «тазирлей, огютлей». Бирден эписи шаматасыз, чивильтисиз, озьлерининъ командаларынынъ «эмиринен» олса керек, «топлашувны кечирип», тараф-тараф учтылар. Бу уфачыкъ, къоркъубильмез къушчыкъларнынъ бирликлерине сукъланасынъ!

Риваетке коре, бир заманлары Нух пейгъамберимизнинъ къайыгъы тешилип сув кечирген вакъытта, йылан мезкюр тешикни къуйругъынен тыкъаткъан. Муждесине йылан Нух пейгъамберимизден энъ татлы къанлы махлюкънынъ къанынен гъыдаланмагъа рухсет алгъан. «Къана, кимнинъ къаны энъ татлы экен, билип кель», — деп эмир эткен йылан чиркийге. Чиркий вазифени эда этип, энди «адам» дейджекте, чевик къарылгъач онынъ тилини узип ала. Бичаре тек «а-а-а» деп, етиштире. «Аха-а! Тутулдынъмы!» — сызгъырувынен йылан къарылгъачкъа атылып, къуйругъындан бир къач пуфны чекип чыкъара. Лякин къарылгъач сыптырылып уча. Чиркийнинъ «А-а-а» инъильтисини исе этрафтакилер «бакъа-а-а» деп тарифлейлер. О замандан башлап йыланлар бакъаларнен гъыдаланалар. Бойледже, къарылгъач адамны къуртарып, озю эбедиен чаталкъуйрукълы къалгъан.

3.

Къуш къая — туфанлы дагъ ери,

Манзаранъ джоштура мени...

(Черкез Али)

Эвель-эзельден халкъымыз бу гузель дияргъа буюк севги беспеп, онынъ табиятындан ильхам, юрек алгъан. Эр бир къаяны, эр бир махлюкъны, атта ялыдаки юварлакъ ташчыкъны охшагъан, оларгъа ад берген, олар акъкъында эфсанелер, риваетлер яраткъан. Озюнинъ энъ назик ис-дуйгъуларыны йыр вастасынен ифаде эткен. Севгилисини — «къарталнен», яресини — «бульбульнен, гогерджиннен, къарылгъачнен», душманны — «къузгъуннен» къыяслагъан. Бу мукъаддес топракъта инсаннен табиятнынъ бирлешюви асыл олды.

Къадим заманларда яшагъан эждатларымызнынъ хаялларында табияттаки дешетли афатлар, къургъакълыкълар, аяттаки къаза-белялар акъкъында эвельден хабердар олып, огюни алмакъ мумкюн. Озьлерине ярдымджы ве имаеджилерни эждатларымыз джанлы табиятнынъ озюнден булдылар. Оларнынъ тасавурында айры айванлар, къушлар, осюмликлер инсанлар киби тюшюне, анълы арекет этелер. Факъат оларгъа итаат этмек, табынмакъ керек деп, тюшюнелер. Къушларгъа табынув асырларнынъ теренлигинде пейда олып, чешит ренклерге бурюне-бурюне бизим заманымызгъадже келип етти. Аля даа къартларымызнынъ хатырасы къушлар акъкъында чешит-чешит риваетлерни, аляметлерни сакълай.

Эждатларымыз джеми къушларны эки такъымгъа, яни огъурлы ве огъурсыз къушларгъа такъсим эткенлер. Турна, акъкъу, къарылгъач, къартал, байкъуш, гогерджин, бульбуль, таракъкъуш, гедже къушы, кукуккъуш, сыгъырчыкъ — аманлыкънынъ, берекетнинъ, бахт-сеадетнинъ хаберджилеридир. Оларны раатсызламакъ, ольдюрмек къатиен ясакъ этиле. Къаргъаны, къузгъунны, савускъанны — къазанынъ, мусибетнинъ хаберджилери сайып, «огъурсыз» адыны бергенлер. Оларнынъ сувукъ, хошсыз седалары аля даа бизни сакъындыра, къоркъуза.

* * *

Эр бир инсаннынъ юрегинде гузеллик истеги яшай. Эр бир инсан да, иште бу гузелликни озюнджесине анълай. Базы инсанларгъа гузеллик отъмек киби керек, базылары исе гузелликнинъ фаркъына бармайып, оны бозалар, йыкъалар, къыскъасы — гъайып этелер. Бу «йыкъынтыдан» озьлери де истер-истемез «рухий зугюртлер» олгъанларындан хаберлери де олмай.

Ачыкъ мавы кокте къуш сюрюлери... Эр сефер авушувнынъ вакъты-саати кельгенинен, къанатлылар кокке котерилелер. Оларны ич бир шей, атта къасыргъа, ягъмур да токътатып оламай. Гедже-куньдюз ёрулмадан, ялынъыз озълери бильген, козьге корюльмеген ава ёлларындан, дюньянынъ бир уджундан о бир уджуна учалар. Анълайышлы ал: табиат къануны.

4. Гогерджин

**«Кок гогерджин учурдым,
еди дерья кечирдим...»**

Кок юзюнде къара, без, кок гогерджинлер авеленелер. Мына олар эп алчакълаша берип, сачакъ тюбюне учып келип къондылар. Бильмем нелер акъкъында татлы-татлы гурьгульдешелер. Аджeba, бу неден? Энь эски диний къыссаларда бу аджайип къушларгъа гогерджин сыфатында коктен энген мелеклер, гурьгульдилери исе Аллагъа алгъыш, деп къайд этиле. Эм энь меракълысы шу ки, бутюн шаркъ алеминде гогерджинлер айбетленип-къыйметленип, хайырлы хаберджилер сайылалар. Ойлеми экен? Келинъ, бу яхшы аляметке инанайыкъ!

5. Байкъуш

**Кокте йылдыз эсапсыз,
ай тегерек,
Байкъуш — байкъушым,
учма эрек...**

Кечкен асырнынъ сонъунда, яни 1893 сенеси Ор къапыда булунгъан археолог-тедкъикъатчы А. Сенецкий «Ор къапы ве онынъ дживарларында сеят» китабында шуны къайд эте: «Къаленинъ араба къапысында арапча язылар иле байкъуш тасвирленген...». Бу муимден-муим тарихий абиде эджатларымызнынъ иште бу къушкъа

буюк эмиет бергенлери акъкъында делильдир. Асылында мусульман алеминде байкъуш адалетнинъ, икметнинъ, сабырнынъ темсилидир. Риваетке коре, Нух пейгъамберимизнинъ шегирти ве рефикъасы тарафындан алданмакътан бу адалетпервер къуш къуртаргъан.

6. Къартал

Къара къуш минер терекке,

Къанатын джаяр эрекке...

... Сюйрен къая тѣнесинде эки къартал. Шу къаянынъ уджунда оларнынъ ювалары бар. Бирден къанатларыны къакъып кокке котерильдилер. Оларнынъ джайылгъан къанатлары тюбюнде эм къаялар, эм озенлер, эм чѣллер сыгъалар. Бу чыплакъ къаяларда, къулан чѣллерде факъат къара къушлар, яни къарталлар укюм сюрелер. Къарталлар авада тынч, сербест ялдайлар. Ерден бакъкъанда, дерсинъ арекетсизлер. Мына оларнынъ укюмдар козьлери инсанларны «сечтилер». «Инсанлар! Бакъ инсанлар!» — деди бириси. «Аджеба, оларгъа не керек?» — деди экинджиси. Къарталлар, инсанлардан асла хавфсырамай, кениш чѣльнинъ устюнде, къанатларыны билинир-билинемез къакъып, айланалар...

Олар эминлер: инсанлар къарталларгъа ич бир вакъыт токъунмазлар, яхут сюйрен къаяларгъа чыкъып юваларыны да бозмазлар. Чюнки къарталгъа къаршы чыкъмакъ ичюн озюнь де къартал олмакъ керексинъ. Олар юзь-юзьге урушмагъа севелер Буюк юксекликтен атылгъан таш киби, озьлерини душмангъа аталар, кескин тырнакъларынен къурбанларыны парча-парча этелер. «Ёкъ, инсан ич бир вакъыт къарталгъа къаршы чыкъмаз», — бойле хулясагъа келип, къарталлар эп юксеклештилер, ахыр-сонъу ферузе кокке синъдилер...

Акъялыма къадимй Иран риваети кельди... Бир заманлары диши-къартал ильк сефер къартал яврусы дегиль де, эки кучелек догъургъан экен. Эгер де кучелеклер шу дакъкъасы къуртарылмасалар, ана-къартал оларны ашай. Бир чаре тапып къуртарылсалар исе, вакъыт кечтикче, къанатлы копеклерге чевириле экенлер.

Ким бильсин, бельки мезкюр риваетте къарталларнынъ йыртыджы хасиетлери козьде тутулгъандыр. Эр алда бу гъурурлы, кучьлю, айретке дегерли къушлар!

7. Къаргъа

А-а-ай!

Джапалакъ деген

яман къушнынъ

Бапшы къашкъа,

Къанаты узун, козю буюк,

Бойну кыскъа, эй-эй!..

Бааръде, зираатчылыкъ ишлери башлангъанынен, бостанда анда-мында джеviz фиданларыны корип айретте къаламыз. Аджеба, бу джеvizлерни ким ве не вакъыт отуртты? Эбет, сиз янълышмадынъыз: джеvizлерни къаргъалар «отурттылар». Кузьде олар къувамына еткен джеvizлерни пытакълардан юлкъып, кокке котерилелер. Буюк юксекликтен оларны ташлайлар. Ташлар устуне тюшкен джеvizлер парлана. Къаргъалар оларны иштианен ашайлар. Топракъкъа тюшкенлери исе отлар арасына гизленелер. Бааръде филисленелер...

Тюркий халкъларда къаргъа акъкъында бир-бирине зыт фикирлер мевджут. Месея, балкъарларда ала къаргъа — берекетнинъ, частнынъ хаберджиси олса, озъбеклерде ала къаргъанынъ къарылдамасы огъурсызлыкънынъ алямети. Къарачай халкъында исе къара къаргъа авджыларнынъ имаеджиси, къоруйджысы. Озюмиз акъкъында сёз юрютсек, къаргъа, къузгъун, савускъан халкъымызнынъ тасавурында эр заман хошсыз, мурдар къушлар олып кельгенлер. Къаргъанынъ гъакъылдавы бизге мунис кельмей. “Хырсыз”, “пахыл”, “сасыкъ”, “чюрюк къалымтыларны ашагъан”, “чокъ йыллар яшагъан”, лякин “акъыллы”. Бу къаргъагъа аит хасиетлердир.

Энъ меракълысы шу ки, эм халкъ агъыз бедий иджадында, эм де лакъырды тилимизде, инсаннынъ насылдыр бир менфий, я да мусбет хасиетлерини айрыджа косътермек ичюн, биз оны (инсанны) къушларнен къыяслаймыз.

Месея, «къашларынъ къуш къанаты», «бульбуль киби сёйленир», «гогерджин киби бем-без», онъгъа-солгъа салланып юрьген адамгъа — къаз киби юре. Лафазан, малперест инсан — савускъан. «Етер савускъан киби тасырдагъанынъ!» — деймиз. Весвеседжи, эр шейде къаст корьген инсанны къузгъуннен тенъештиремиз.

Бойлеликле, шойле хуляса чыкъара билемиз ки, асырларнынъ теренлигинде пейда олгъан къушларгъа табынув, къушларнен багълы огъурлы, огъурсыз аляметлер бугунъде-бугунъ бизни эеджанландыра, теляшландыра, буюк меракъ догъуралар.

...Орталыкъ чым-чырт...

Бирден турналарнынъ узакъ, лякин хош седалары бу тынчлыкъны боздылар: «Къурлуйт, къурлуйт...» Къартларымызнынъ айткъанларына коре, бу огъурлы, аялет...

Барсын Ватанымызнынъ семасында акъкъулар, турналар, къарталлар урь-сербест учсынлар, гогерджинлер факъат хайырлы хаберлер кетирсинлер, озюмиз исе къарылгъачлар киби муаббет, байкъуш киби икметли, адалетпервер олайыкъ. Догърусыны айткъанда, къушларнынъ базы хасиетлерине сукъланмакъ мумкюн!

«НЕ СУЙСЯ, МАМА...»

Кеченлерде дагъ этегинде ерлешкен бир койчикке ёл алдыкъ. Къуванчлы мерасимге давет этильген эдик. Акърабамыз чокъ заметлер чекип, зар-зорнен, ниает, эвини къурып битирди. «Эвимизге кочъкен сонъ сой-акърабаны, къолум-къомшуны теклиф этип, дуа япармыз», — деген ниетлери бар экен. Эбет, халкъымыз яхшы ниет — ярым девлет, деп бефтан айтмагъан. Биз ёлгъа чыкътыкъ. Ягъмур ягъып кечти. Къара булутлар яваш-яваш даркъамагъа башладылар. Кескин ель тынды.

Бизим риджамызгъа бинаэн айдавджымыз радионы ачты. «Сабалар хайыр» эшиттирюви кете. Аблязиз Велиевнинъ хош сеси дикъкъатымызны джелъп этти. Шакъа-къораталарны ойле бир усталыкънен икье эте эди — шашарсынъ! Кет-кете ава ачылды. Кунеш шавлелери къаялы дагъларны, алтын киби сары япракъларны айдынлаттылар. Назарымызгъа аджайип манзара ачылды. Мен исе эм эшиттирювни динълеп, эм табиат гузелликлерини сейир этип, тюшонджелерге далдым.

Бу эшиттирювде янъгъырагъан аэнкли эзгилер, атешин ана тилимиз тесаддюфен бу мукъаддес топракъта яратылмагъан. Халкъымыз бу диярда яшагъан, онъып-оськен. Тилимиз де бу баба-деде топрагъында яратылды, кемалына кельди. Инсаннен табиатнынъ бирлешюви асыл олды. Бундан себеп бизим ана тилимиз ягъмурнынъ, далгъаларнынъ шувултысынен, чокърачыкъларнынъ шырылтысынен аэнкдеш...

Бойле фикирлернен корюшюв еримизге етип кельдик. Мерасимнинъ башланмасына даа вакъыт бар. Ашлар пише, хошафлар къайнай, дуагъа азырлыкъ кете. Орта

яшлы ханым хошкельди къавеси кетирди. Эсли-башлы къадын онъа яваштан мураджаат этти:

— Балам, Айше тизенъ пенир йиберген. Озю кескен экен. Оны унутманъыз, софраларгъа къоюнъыз.

— Не суйся, мама! Вечно ты лезешь со своими советами...

Къадын неге огърагъаныны бильмеди. Онынъ козьлери бунарланды. Биз исе озюмизни пек къолайсыз сездик. Бу муамеле этрафтакилерни айретте къалдырды.

Дуа башланды. Бир тарафта дуа окъула, дигер тарафта исе ханымлар эджнебий тильде ур-патласын лаф къайнаталар:

— Знаешь, Сидор с Танькой (къары-къоджа Сейдаметнен Тевиде) холодильник купили за 300 баксов. Параны къайдан алдылар?

— А ты разве бильмейсинъ, джаным? Оларнынъ паханлары двадцать лет тому назад «золотую рыбку» туткъан...

Эшите-эшите бир олдыкъ. Ичим-багърым янды. Неден себеп биз бойле инсафсыз, таш юрекли, мераметсиз олдыкъ? Ёкъса, эвельден бойле эдикми? Къабаат кимде? Неде? Замандамы? Джемиетимиздеми? Я да озюмиздеми?

Балалыкъта мааллемиздеки раметли Салават къартбабадан ахыр заман акъкъында эшиткенлеримни хатырлайым:

«Э-э-э, балаларым, ойле заман келеджек ки, кимсе-кимсени танымайджакъ, бир-бирине селям бермейджек, агъа-къардаш душман оладжакълар, баласы анасына тиль къайтараджакъ...»

Ёкъса, Салават къартбаба хавфсынган дешетли ахыр заман кельдими? Бу насыл юзьсюзликъ? Къызы анасыны

алем-ашкяре масхара этти, эйи ниетлернен дуагъа кельген ханымлар исе ябанджы тильде ошек къайнаталар. Мен эминим, бойле алны чокъ диний мерасимлерде расткетирмек мумкюн. Диний мерасимлерде инсан фани дюнья, ахлякъ, сабыр акъкъында тюшюнип-ташына. Кечинме, алыш-вериш меселелерини башкъа вакъыт, ляйыкъ ерде чезмек мумкюн. Я лакъырды тиллерине бир къулакъ асынъыз! Насыл сёз байлыгъы!..

Бу эджнебий ве ана тилимизнинъ жаргоннен къарышмасыдыр. Мени багъышланъыз, бу тиль нукъсанлыгъы кимге керек? Фикиримдже, инсан эр бир тюрлю вазиятте инсаниетликни, озъ къыйметини, арнамусыны, тилини сакълап къалмакъ лязим. А.П.Чехов: «Инсанда эр шей аджайип олмакъ керек — эм къальби, эм арекети, эм де кийими», — деген. Анасыны ынджыткъан ханым, бесе-белли ахлякъсыз. Геджесини кунъдюз этип, кучъ-къуветини аямай дёрт эвлят осьтюрген ана бу сёзлерге ляйыкъмы? Бельки бу ана озю керекли вакъытта тербие меселесине сувукъкъанлыкънен бакъкъандыр. Халкъымыз: «Талына коре пытагъы», деп бефтан айтмагъан.

Тербиенинъ темели аиледе къоюла. Бала аиледе осе, окъуй, ана-бабасына ярдым эте, раатлана. Къуванч да, кедер де онынъ этрафында булуна. Миллий анъанелеримизнен, урф-адетлеримизнен ана-баба, къартана-къартбаба таныштыралар. Яхшыны ямандан айырмакъны огретелер. Биринджи теэссуратларны да бала аиледен ала. Бу теэссуратлар онынъ анъында омюр бою сакъланып къалалар.

Бу себептен бир шаркъий риваетни хатырлайым: «Насылдыр ана бир икмет саибине акъыл сорап келе:

«Яврумнынъ тербиесини не вакъыттан башласам эйи олур экен?». Икмет саиби исе баланынъ яшынен меракълангъан. Бала беш яшыны толдургъаныны эшиткенинен: «Тез ол, эвинъе давран! Сен ойле де къыйметли беш йылны джойгъансынъ!» — дей. Бу исе баланы къундакътан тербиелевнинъ делилидир. Эбет, аиледе гедже-куньдюз алдав ёлунен пара япмакъ, биревни абрамакъ, форсаланмакъ акъкъында лаф этильсе, бу аиледе, мен эминим, арсыз бала осип етер: «Балалыкътан тербие алгъан — буюген сонъ резиль олмаз», деген халкъымыз.

Белли фельсефеджи Локк бойле фикирнинъ саибидир: «Инсан къальби догъма бир табакъ къагъыт киби тертемиз ола, аят онынъ устуне не язса — о инсан ойле олур». Бу фикирнен разысынъызмы?

Я джаным-джаным миллий адларымызны ашалагъанлары не? Эр бир аиледе эвлятнынъ дюньягъа келюви къуванчлы вакъиагъа чевириле. Эвельден къартана, къартбаба, ана-баба меслеат этип, балагъа ад сайлайлар. Инсан баласына берильген ад, мен беллесем, инсаннынъ такъдирине маневий, рухий тесир эте. «Къырымтатар адлары» китабынынъ муэллифи Энвер Озенбашлы: «Земаневий къырымтатар адларында халкъымызынъ ве тилимизнинъ узун-узакъ ве муреккеп тарихы сакъланмакътадыр», — дей. «Сеит огълу Сейдамет» адлы тарихий йырны чокъ адамлар эшиткендир. Бу йыр тарихий шахыснен, акъикъатта олып кечкен тарихий вакъианен багълыдыр. Тевиде (Танька) аднынъ манасы исе арапча — бирлештирмек, грекче — къараджа. Ад инсангъа бир-эки куньге берильмей. «Ад — боюнджакъ», — деген къартларымыз. Инсан озюнинъ адына мунасиб олмакъ

керек. Русларнынъ «Сидорова коза» деген дургъун ибарени эр кес эшиткендир. Озь къыйметини бильген къырджыман (эркек) «Сидор» лагъабыны озюне япыштырмы? Фикиримдже, бу эркек миллий гъурур акъкъында ана-бабасындан эшитмеген.

Тиль, тербие, ахлякъ — бугуньки куннинъ энъ муим меселелеридир. Бизге ахлякъий мевзуда телеэшиттирювлер ава киби зарур. Озьбеклернинъ «Аталар сёзю — акъылнынъ козю» телеайыулары хатыранъызда олса керек. Бойле эшиттирювлерни бизим халкъымыз да сабырсызлыкънен беклей, эгер тешкиятландырылса, оны меракънен бакъар эди. Я телеминиатюралары? Къыскъа, амма терен маналы левхачыкъларда инсаниетке хас олгъан менфий чизгилер тенкъид этиле эди. Бойле айыуларны бизим миллий телевидениемиз азырласа, пек эйи, файдалы иш япкъан олур эди.

Мерасимден къайтыр экенмиз, эсли-башлы къадыннынъ кедерли козьлери къайта-къайта козюм огюне кельди. Онынъ къызынынъ феръяды исе але даа къулагъымда чынълай: «Не суйся, мама!»

ДЕВЮРЕК ХАЛКЪЫМНЫНЪ САВУШМАГЪАН ЮРЕК ЯРАСЫ

(Олгъан вакъиа)

Яра савулыр — тамгъасы къалыр, дейлер. Ойлеми экен? Йыллар кече, лякин юртундан сюргюн этильген халкъымнынъ юрегиндеки яра не ичюндир савушмай, аля даа инълей. Дженкни, сюргюнликни башындан кечирген ватандашларымыз о къара куньлерни козьашларсыз хатырлап оламайлар. Базыда ойле адджы-адджы агълайлар ки, бу мевзуда лаф ачкъанынъа, адамнынъ юрек ярасыны тазерткенинъе пешман эткен киби оласынъ. Лякин хатырламакъ не къадар агъыр олмасын, бу зарур, яшларымыз ичюн, келеджегимиз ичюн зарур. Кечмишни унутмакъ олмаз.

Бабасынынъ «Ханийчиги» олды «Ватан хаини...»

Не гедженинъ дер маалинде къапы къакъылгъаныны, не эки аскернинъ акъаретлерини, не де элинде богъчачыгъы иле вагонгъа юкленгенини Гуляра хатырламай. Чюнки даа тюневин о, учъ яшыны толдуруп, дёртке адым аткъан эди. Анасынынъ айткъанына коре къартбабасы онъа «меним ханийчигим»е деп Алуштадан къырмызы къадифе фес кетирген, буюканасы исе телли чаблачыкълар багъышлагъан...

Лякин къара къышта къашкъыр сюрюлерининъ улугъанларыны, адджы ельнинъ шайтан-тойдай къарны уюргенини, мысырбогъдай боткъасынынъ лезетини, о ич бир заман унутмаз.

Бойлеликнен, майыс он секизде энди учъ яшыны толдургъан сырлы козь, сарышын «ханий» кыызчыкъкъа «халкълар бабасынынъ» эмиринен «хаин» тамгъасы такъыла. «Ханийини» бешикте корьген бабасы исе дженкте тувгъан топракъны душмандан къорчалай. Ханий кыыз озю киби бинълернен «хаинлернен» берабер Уралгъа, Орта Асиягъа сюрюн этиле.

Узун къыш акъшамларында орман ишлеринден меджалсыз къайткъан анасы чорап я да шал орьгенде койлерини, азбарларындаки буллюр сувлу чешмени, бабасы отурткъан дут терегини, эфсаневий Чатырдагъдан денъиздеки гемилерни дюрбиннен сейир эткенлерини хатырлай эди. Анасынынъ икяелери Гуляранынъ къальбинде бир арзунынъ — насыл олса олсун, мытлакъа

Къырымгъа къайтмакъ арзусынынъ догъмасына ве кунь-куньден артмасына сильтем олдылар.

2-джи къысым

«Айгиди меним коюм, Корбекулюм, шу Къырымнынъ ичинде бир топ гулюм...»

... Арадан йыллар кечти. Гуляра осьти, буюди, онынънен берабер балалыкъ арзусы да осьти. Ниает, 1968 сенесининъ язында ондан он яш буюк агъасы къардашынынъ арзусыны ерине кетирди.

Акъшамгъа якъын, кунеш къонаяткъанда олар койлерине келип чыкътылар. Мына юкъары маалле... Мына о Гуляранынъ тюшлерине дефаларджа кирген ешиллик арасында сакълангъан юксек, чардакълы эв. Бирден юрегини окюнч, асретлик, гъурурланув дуйгъулары къаплап алдылар. Гуляра озюни туталмады, азбаргъа догърулды ве гуя бабасына сарылгъан киби бабасы отурткъан дут терегини къуджакълады, окюр-окюр агълады. Башта сертейген, оларны азбаргъа кирсетмеге истемеген эвнинъ янъы шорбаджысы неге огърагъаныны бильмеди, шашты-шашмалады, ичериден отургъыч ве бир фильджан сув алып чыкъты. Сонъра девамлы сукюнеттен сонъ озюне келип:

«Что-то много хозяев у этого дома. В прошлом году еще один хозяин приезжал. Сказал, что живет в Белоруссии», — деди. Гуляранен агъасы тааджипленип бири-бирине бакътылар. «Да-да из Белоруссии. Вот даже адрес оставил, смотрите!».

Алла, Алла! Ипрангъан кягъытчыкъта оларнынъ сюляле джедвеллери, адрес къалдыргъан адамнынъ

сойады язылгъан эди. Я бу, оларнынъ йигирми еди йылдан берли нетиджесиз араштыргъан эмджелери де! Сагъ-селямет экен! Гуляра шу анъ сексен яшындаки даа тендюрист, зеинли Эсма буюканасыны хатырлады. Дженк башлангъанынен байгъуш козьяшларыны тѣке-тѣке башта Гуляранынъ бабасы — уйкен огълу Абкъадырны, бир йыл кечер-кечмез ортанджысы — Сейдалини озгъарды. Кенджеси Эмирусеин дженк башлангъанда Акъмесджит кой ходжалыгъы институтында окъуй эди. Онынънен атта сагълыкълашмакъ кысмет олмады. О гонъюлли оларакъ, джебеге кетти. Огъуллаарыны козьяшларсыз хатырлап оламагъан Эсма къартанай Аллагъа ялвара да: «Яраббим, ич олмадым бириси сагъ къалгъайды!» — дей эди.

Сабасына Гуляранен агъасы догъру Белоруссиеге учалар.

3-джи кысым

«Ах сен, ана юреги!»

... Арадан бир ай кечти. Йигирми еди йылдан берли эвлятларыны асретликнен, умютнен беклеген ананынъ кучюк огълунен корюшеджек куню де етип кельди. Танърынынъ эмиринен, о сагъ къалгъан. Къуванчлы хаберни эшитип топлангъан сой-акърабалар, торунлар эм севинелер, эм теляшланалар: «Къартийнинъ инджерип къалгъан юреги бойле севинчке даяныр экенми?».

Бир бакъкъанда Эсма къартанай теляшсыз, тынч киби корюне. Бир заманларда койлеринде онъа «чатал юрекли Эсма» дей экенлер.

Эх-хе-ей! Вакъыт! Вакъыт! Инсанны дегиль де, ташны биле парча-кесек эткен вакъыт! Шимди къартийнинъ хор

юречиги сызламакъята. Сабырсызлыкънен къапыгъа бакъа, нелернидир озъ-озюнен лаф эте, бир шейлерни тюшюне:

«Керчектен де меним огълум экенми? Я барып да башкъа адам олса? Тилимизни унутмагъан экенми? Эмирусеиним, эвлядым, дженкке насыл кеттинъ, ойле де гъайып олдынъ. Къыз къардашларынъ сени араштырып дюнья-этрафкъа мектюплер яздылар. Факъат «дженкте беллисиз ёкъ олды» деген джеваплар кельдилер. Абкъадыр агъанънынъ балалары, торунларым, коюмизге барып кельдилер. «Буюкана, Эмирусеин эмджемизни таптыкъ» — дедилер. Эбет, къызлары, торунлары оны бир гуль киби туталар, лякин асретлик... Нидже йыллар бутюн ёллардан огъланларыны бекледи, агълады. Кунъдюзлери акъылындалар, геджелери исе тюшюнде...»

Эв огюнде бир енгиль машина токъятады. Эр кес къапыгъа таба чапкъанларыны, кимиси кульгени, кимиси агълагъаныны корип, Эсма къартанай огълу келип чыкъкъаныны анълады. О да къапыгъа догърулды. Бирден эр кес сусты ве чекилип АНАГЪА ёл берди. Ана яваш-яваш мусафирге якъынлашып, дикъкъатнен онынъ къыяфетини козьден кечирген сонъ: «Балам, замет олмаса, эгильчи, козь къапагъынъны бакъайым», — деди. Мусафир эр шейни анълады. Буюк итирам иле ананынъ огюнде тиз чёкти: та балалыкъ чагъында бадем терегинден йыктылып, козь къапагъыны яралагъан эди. Онъ козь къапагъында иште о яранынъ изи олмалы... Ана къалтыравукъ къолларынен яра изини сыйпады ве тек о заман бу адам онынъ кучюк огълу, Эмирусеини, олгъанына инанды, козьлеринден опыти ве бирден эсини джойып огълунынъ къолларына йыктылды. Бир маальде озюне келип, козьлерини ачкъанынен: «Мевлям, санъа чокъ шукюрлер олсун!» — деди.

Бойле бахыткъа наиль олгъан Эсма къартанай даа он эки йыл яшады ве докъсан дёрт яшында гъурбет ильде козь юмды.

«Дюнъя дегирмен, чарх киби дёнер», — дейлер. Шай, кимдир бу дюнъядан эбедий кете, онынъ ерине янъы инсан пейда ола. Инсанлар эбедий дегиль. Ай, кунеш, йылдызлар ве ана топракъ эбедийдирлер. Ве даа... даа чал Чатырдагъ эбедийдир. 1944 сенеси майыс 18 фаджиасынынъ тильсиз шааты, магърур Чатырдагъ эбедийдир. Бизлер кеткенде артымыздан агълап, инълеп къалгъан Чатырдагъ эп коклерге узана. Сюргюнликте эпимиз онынънен фикрен дертлештик ве Ватанымызгъа, санъа мытлакъа къайтырмыз деп, сёз бердик. Тамам ойле де олды, халкъымыз сёзюнден чыкъмакъта...

ИНСАН ЕДИ ТИЗ ЭДЖДАДЫНЫ БИЛЬМЕК КЕРЕК

— Къана, ботам, айтчы, бабанънынъ ады не?

— Сеит-Джелиль, — янгъыравукъ сеснен джевап берди огъланчыкъ.

— Я къартбабанънынъ?

— Сеит-Ибраим!

— Я бабанънынъ къартбабасынынъ ады не? — токътамай сорай бере талапкяр бита. Огъланчыкъ тюшюнджеге далды...

— Бита, мен, мен билем! — куле-куле лафкъа къошулды къара, къувурчыкъ сачлы, тахминен еди яшындаки кызычыкъ.

— Бабамнынъ къартбабасынынъ ады Сеит-Халил!

— Афферин кызыма! — ниает йымшады джиддий къартий.

— Я меним адымны билесинъми? — огланчыкъкъа бакъып, «имтианны» девам этти къартанай.

— Билем, сизинъ адынъыз Фатма-шерфе бита, — къуванчнен джевап берди огъланчыкъ.

Э-э-эй анълашылды! Мен Фатма-шерфе битайнынъ торунларына япкъан невбеттеки имтианына расткельгеним. Шуны да къайд этмеге истейим ки, мезкюр «имтиан» темиз ана тилимизде алып барыла. Догърусыны айткъанда, бу левхадан гъает хошнут олдым, эеджанландым, къолума къалем алып, тюшюнджелеримнен болюшмеге де бу вакъиа себепчи олды.

Белли ки, ер юзюнде эр шейден чокъ инсан хатырасы яшай, инсаннынъ озюне исе пек къыскъа, дерсинъ эки къаш арасы къадар омюр ёлу берильген. Але даа азиз къартийчиклеримизнинъ, акъсакъалларымызнынъ

хатыралары чокътан-чокъ миллий адетлеримизни къоруп, сакълап кельмекте. Не вакъыт да олса яратылгъан миллий анъанелеримиз, урф-адетлеримиз, шубесиз, шимдики заманда муимден-муим тарихий абиде оларакъ, айрыджа кыйметке маликтир десек янълышмамыз. Афсуски, буны чокъ адамлар анълап оламайлар, я да анъламагъа истемейлер.

Узакъ кечмишимизге бир назар ташлайыкъ. Эски адетимизге коре, инсан еди тиз эдждатларыны бильмек лязим. Ашагъыдаки халкъ табири мезкюр фикирнинъ исбатыдыр:

Еди къартбабасыны

бильмеген,

Эгерлеп ат миналмаз.

Эгерлеп ат минсе де,

Ерни-кокни танымаз.

Эвеллери ялынъыз динге, шараитнинъ къануний ве этик-низам талапларына бойсунгъан акъсакъалларымыз, кой балаларыны озълерине джелъп этип, етерлик дереджеде джиддийликнен сынай эдилер:

«Къана, айтчы, батыр, бабанънынъ ады не? Я къартбабанънынъ лагъабы насыл? Аслынъ кимлерден? Бабанъ не иш япа?» Эгер бала сюляле несиллерининъ джедвелини я да баба, ана тарафындан бирде-бир сойларыны бильмесе, акъсакъалларнынъ тазири баланынъ ана-бабасына барып ете эди: «Бойле ана-баба олурмы? Баласына эдждатлары акъкъында бир агъыз сёз айтмагъан, сой-сопуны танытмагъан, тавабасыны, асылыны бильмеген инсан олурмы?»...

Шуны къайд этмеге истейим ки, эвеллери сюляледе озъара ахлякый месулиетнинъ, ярдымнынъ эмиети пек

буюк эди. Шимди исе онъа «эскиликнинъ къалымтысы» дейлер. Йылдырым суръатынен учкъан, шефкъатсыз вакъыт, теэссюф ки, чокъ шейлерни денъиштирди, эмиетини джойды, атта асырларнен яратылгъан ахлякъ къаиделерини де унутмагъа меджбур этти. Бундан себеп инсанларнынъ дюньябакъышлары да денъишти. Лякин тааджибли шей! Вакъыт кечтикче бугунъде-бугунъ бизни

азаплагъан суаллерге джевап булмакъ ниетинен, ничюндир узакъ кечмишимизге сыкъ-сыкъ назар ташлаймыз. Насылдыр козьге корюльмез йиплер бизни, иште, бу кечмишнен багълайлар. Эгер де о йиплер узульсе, вакъты-вакътынен инсаннынъ юреги сазнынъ теллеринден чыкъкъан мазун сесдай сызлай.

Занымджа, инсан озюнинъ тарихий, миллий менсюплигини та балалыкъта анъламагъа башлай. Миллий медениетке, дегерликлерге де севгининъ темели та балалыкъта къоюла.

Тувгъан тиль! Сенинъ, акъкъынъда не къадар аджайип сёзлер айтыла! Лякин сенинъ муджизевий, тылсымлы кучюнъни адамларнынъ эксериетине анълатмакъ къыйын. Факъат балалыкъта огретильген, баланынъ анъына, къанына синъдирильген тувгъан тиль балада ильк миллий гъурур менбаасыны уянта. Неге десенъиз, балалыкъ — бу ялынъыз аджайип, гъам-къасеветсиз девир дегиль. Балалыкъ — бу осип етишеджек шахыснынъ озеге. Тамам шу девирде, мухтерем ана-бабалар, къартана-къартбабалар, баланъызгъа, торунынъызгъа тилимизни, урф-адетлеримизни, огретсенъиз яхшы олур эди.

Яваш-яваш сюляле джедвели акъкъында малюмат беринъиз. Бала озюнинъ еди тизгедже эждатларыны бильмесе де, къартбабасынынъ, къартанасынынъ адыны, къайсы ерден олгъаныны, сой-сопларыны бильмек керек, чюнки «терек тамырларына таяныр, инсан — тувгъанларына». Келеджекте исе бу дуйгъулар илерилеп миллий гъурургъа; буюклерге, къартларымызгъа, бутюн миллетимизге нисбетен сайгъы-севги ве мераметке кечер, деген фикирдем.

ЭКИМЛЕРГЕ БЕЛЛИ ОЛМАГЪАН ДЕРТ...

I-джи кысым

Сонъки мектюп — юрек ярасы

Ниязи эмдженинъ бунарлы козьлери бильмем къайда бакъалар. Хаял деген шей сынъыр бильмей. Мен онынъ вазиятини пек яхшы анълайым. Ким бильсин, бельки озюнинъ ачлы-токълу балалыгъы, я да къардашы, Наджичикни сытма туткъаны, я да памукъ чёллеринден къайткъан меджалсыз анасы козюнинъ огюне кельдими?

Ниязи эмдженинъ къалтыравукъ къолларында дюльбер языларнен язылгъан вакъыт кечтикче, ипрангъан, сараргъан бир табакъ кягъыт яралы кобелек киби титрей. — Бабамдан кельген сонъки мектюп будыр — къарыкъ сеснен икяе эте о. — Бир даа ондан хабер-тебер алмадыкъ. Анам заваллынынъ соргъуларгъа къатнай-къатнай эси кетти. Бабам бир чарелер тапып бир къач мектюп ёллады. Эр мектюбинде бизни Тюркиеге давет этти. Рахметли анам бизнен ёлгъа чыкъмагъа къоркъты. О вакъыт сиясет бутюнлей башкъаджа эди. Шимди исе Тюркиеге барып-кельмек къолай, дерсинъ Ялтагъа я да Керчьке барып келесинъ. Танышларымызнынъ айткъанларына коре, гъарип бабам омюрининъ сонъунадже бизни беклеген. Бир даа эвленмеген...

Ниязи эмдженинъ къолларындаки мектюпке тамчы-тамчы козьяшлар тюше. Ниязи эмдже озюни къолайсыз ис этмесин деп, юзюмни чевирем. Агъыр, къарт адамнынъ козьяшларынынъ шааты олмакъ пек агъыр.

— Ким бильсин, бельки о заман гъарип анам бир чарелер тапып, Тюркиеге, бабама кочип баргъан олсакъ,

яшайышымыз бутюнлей башкъа олур эди, — девам эте Ниязи эмдже.

Мектюп саибининъ разылыгъынен сараргъан кягъытчыкъны къолума алдым. Ал-эвалдан, селям-келямдан сонъра, ашагъыдаки шиирни окъудым:

**«Фелек санъа нейлемушум
гъурбете салдынъ мени,
айырдынъ къану-къардаштан,
Эвлядларымдан мени.
Айырылыкътыр белими буккен,
Юрек олды дикен-дикен.
Эвлядларым къалды ёллара,
мен гъурбете гидер икен.**

**Ах, дедим, къарагъа бакътым,
Эвлядларым, коктеки йылдызларым
санмуш эдим сизни,
Сизсиз кечкен омюрим
Къаранлыкътыр меним.»**

Ниязи эмдженинъ бабасындан кельген сонъки мектюптеки бу сатырларны озю уйдурып яздымы, я да, бу халкъ иджадымы белли дегиль, амма, эр алда, бу мектюп — инсан юрегининъ ярасы. Эр бир сатыры ичинъни-багърынъны якъып, гуя феръят къопара.

Мухтерем окъуйыджылар, бу къарт адамнынъ юрек ярасы мени къолума къалем алмагъа меджбур этти. Мен беллесем, бу пек кениш, адджы меселедир. Ниязи эмдженинъ икяеси манъа та Озьбекистанда олгъан даа бир вакъианы хатырлатты.

**Къоджанъ кёр, топал олса да,
озь миллетиньден олсун**

... Мерьем аптенинъ къоджасы Маркварт алманлардан (немсе) эди. 1980 сенеси сой-сопларынынъ даветинен Маркварт аилесинен берабер Алманиягъа кочъти. Эки йыл кечер-кечмез Мерьем апте акърабаларына мусафирликке кельди. Лякин бу къадын биз бильген эвельки Мерьем аптеге ич де ошамай эди: яшаргъан, мот кийинген, сачлары, юрюши, турушы, озюни тута билиши, дерсинъ бир белли киноактрисаны анъдыра... Ялынъыз козьлери, эля козьлери Мерьем аптенинъки эдилер. Оларнынъ маналы бакъышы чокъ шейни анълата. Алманиягъа къайтаджакъта анасынынъ багърында окюр-окюр агълап: «Асретлик чекмек пек агъыр. Къоджанъ кёр, топал олса да, озь миллетиньден олсун. Миллетинъ къайда олса, сен де анда олмакъ керексинъ», — деди.

Эки такъдир, эки фикир... Эвель-эзельден берли инсанлар Ватанларыны терк этип келелер. Кимдир меджбурый, кимдир озь истегинен. Чешит тюрлю къыйын аллар, себеплер Ватандан айырылмагъа меджбур этелер. Амма яшайыш шараитлерини яхшылаштырмакъ я да сой-сопларынен къавушмакъ ичюн гонъюлли оларакъ терк эткенлер де барлар. Къамбыр фелек бизим миллет векиллерини дюньянынъ эр бир кошесине, атта Австралиягъа, Япониягъа да савурды. Ялынъыз муаджирлерге, яни Ватанларыны терк эткенлерге хас бир дерт бар. О дерт, тюзельмеген яра киби гедже-куньдюз оларны раатсызлай, юреклерини хырпалай. О дертнинъ ады асретликтир.

Ана-Юртларыны терк эткенлер эджатларындан кьалгъан кьалпакъны, панълы фесни я да йипишли кьушакъны «Ватанымызнынь тюсю» деп, несильден — несильге мирас оларакъ кьалдыралар. Кумюш я да бакъыр савутларда бир авуч Ватан топрагъыны сакълайлар. Афсуски, бир авуч бу мукъаддес топракъ да, баба-деделеринден кьалгъан кьалпакънен кьушакъ да асретлик дердини тедавийлемейлер. Бу дертке факъат бир дерман бар: Ватаннен къавушмакъ.

3-джи кысым

Бейбарсларымыз къайда эди?

Акъмесджитнинъ меркезинде князь Василий Долгорукийге тикленген эйкель бар. Худжур шей, амма не ичюнدير бу эйкель манъа баш устуне котерильген кылычны хатырлата. Мегер, князь Долгорукий 1771 сенеси Къырымны тюрк баскъынджыларындан азат эткен эмиш. Акъикъатта исе «Долгорукий 1771 сенеси Ор къапу, Арабат, Кефе, Керчь, Балыкълава, Кезлев, Бельбек ве башкъа шеэр ве койлерни ернен-ексан эткен». (Е.В.Марков, «Къырым очерклери»).

Халкъ арасында бойле дешет сачкъан, шеэр ве койлерни виранеге чевирген сеферлер нетиджесинде, 1783 сенеси Русие Къырымны запт этти. Зулумнынь зулумы, джан дерди, христиан динине дёнмек къоркъусы, дешетте кьалгъан халкъны Ватаныны терк этмеге меджбур этти. Девлетлилер, аллы-такъатлылар, зиялылар, факъыр-фукъарелер — умумен чаресини тапкъанлар эджатларынынъ топрагъыны явурларгъа кьалдырып, джанларыны авучларына алып, Тюркиеге къачтылар. Ватанда кьалгъанлар исе

къачкъанларнынъ артындан: «Алла оларгъа акъыллар берсин, бизни исе Алла къорчаласын, Алла явурларнынъ да белясыны берсин», — дедилер.

Къырымны «ялан дюнья дженнети» дейлер. Аджeba, бу дженнетни, бойле гузель диярны мазлум халкъынен бирликте къорчалагъан Бейбарс киби адамларымыз къайда эди?

«Эй, джигит, къальбинъни йылдырым урса,
Душманынъ коксюнъни тепмелеп турса,
Мезарынъ устюне сарайлар къурса,
Астында кене де «Акъман!» деп багъыр,
Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр!»

— деген эди Амди Герай отузынджы сенелери язгъан «Джигитке» адлы шииринде.

4-джи къысым

Асретим эзан сесине, козюм тюше чанъ къуллесине

Ниязи эмдже сонъки сефер бабасыны 1936 сенеси корьген. Еди яшындаки огълуны ве дёрт яшындаки къызчыгъыны багърына басып: «Иншалла, корюширмиз. Мен сизни Тюркиеде беклерим», — деген. Лякин бир даа оларгъа корюшмек къысмет олмагъан.

Чешит тюрлю себеплер къырымлыларны XX асырнынъ башында, кутълевий коллективлештирюв вакътында залым укюметнинъ панджасындан къуртулып, экинджи джан дженки вакътында Ватанларыны терк этмеге меджбур этти.

Америка, Романия, Ингильтере, Алмания базы къырымлылар ичюн экинджи Ватан олдылар. Гъурбет иль

муаджирлерни насыл кьаршылап алды? Бу акъта чокътан-чокъ эсерлер язылгъан. Месея, Джынгъыз Дагъджынынъ «Юртуны гъайып эткен адам» романы, Фейзи Рахман Юртернинъ «Кельген кеткенни аратыр» («Йылдыз») макъалеси. Муаджирлернинъ озылери де бу акъта бир шейни гизлемейип икяе этелер. «Мультеджилер» (эмигрантлар), «кочьменлер», «ат эти ашагъанлар» киби сёзлер оларнынъ даимий ёлдашлары эди. «Биз кьырымлымыз — татармыз» — дегенимизде “Эстахфурулла” дегенлер де олды», — дей Фейзи Рахман Юртер. Эльбетте, эльверишли бир иш тапып, яшайышларыны уйдуруп, бир кьарар яшагъанлар да олды, амма эксериети ичюн бу мешакъатлы аят эди. Бир кьапым отьмексиз, ишсиз, кьара кьышта эвсиз-баркьсыз кьалып, ачлыкътан олип кеткенлернинъ сайысы да чокъ эди.

... Бугъра Альпигирей. Бу ад, занымджа, кениш халкъ кутълесине малюм дегиль. 1947 сенеси январь 12-де Парижде, Сена озенининъ боюнда онынъ сувукътан кьатып кьалгъан джеседи тапыла. Быджагъынынъ джебинден безге сарылгъан бир авуч топракънен, бир кягъыт парчасы чыкъа. Анда шойле язылгъан эди:

«... Бу шезэр эр шейинен манъа ябанджы,

Джадделер, биналар ве бутюн инсанлар.

Ойле асретим ки эзан сесине, —

Арайым чевремде минаре, джами,

Лякин козюм илише чанъ кьуллесине

Ят эль элемлери сарар ичимни».

Къарылгъачлар юваларына къайталар

Ниязи эмдже терен кокюс кечирди. Субетимиз чокъкъа сюрди. Акърын-акърын кунъ къавуша. Тесаддюфен назарым аяттаки къарылгъач ювасына тюшти. Йыл-йылдан баарьде бу къушлар мында учып келелер. Башта буюк гъайретнен юваларыны тамирлейлер, белли бир муддет кечкен сонъ, юваларындан дёрт-беш дане сапсары гъагъачыкълар корюне. Сабадан акъшамгъадже къарылгъач явруларынынъ сеслери эшитиле.

Ана-мына дегендже сувукъ къыш айлары кечип кетер. Баарьде къарылгъачлар кене юваларына къайтып келирлер. Олар юваларыны ич бир вакъыт унутмайлар...

— Э-э-э-эй балам, къартайгъанда юрегинъ инджерип къала экен,— эфкярланды Ниязи эмдже.

— Бир талай шейлер айтып, сенинъ де башынъны куттим. Бу дюньяда аслы гъамсыз, къасеветсиз адам бармы экен? — сёзлеринен о, бабасындан кельген сонъки мектюпни чекмеджеге сакълады.

— Ниязи эмдже, сиз убыхлар акъкъында бир шейлер эшиттинъизми? — сорадым мен ве онъа анълаттым:

— Бир заманлары гъарбий Кавказда абхазлар ве адыгъларнен къомшу убых халкъы яшагъан. Бу зенгин кечмишли, девюрек бир халкъ экен. Амма 1864 сенеси Русиенинъ зулумындан къачып, озъ укумранларынынъ. ялваруларына ве Тюркие султанатынынъ сёзюне ишанып, тюрк гемилерине минип, Ватанларыны терк эттилер. Бир асыр кечер-кечмез бу халкъ ер юзюнден гъайып олды. Ачлыкъ, хасталыкълар, зораки ассимиляция бунъа

ярдымджы олды. Бундан да мудхиш шей олурмы? Дини, тили, топрагы олган бир миллет гъайып олсун?!

Бойле фаджиалы акъибеттен Алла бизим миллетимизни иракъ этти. Эльбетте, халкъымыз Урал дагыларында, Орта Асиянынъ чёллеринде, Авропа лагерьлеринде чекишти, чокъ акъсызлыкъларга даянды, миллетимизнинъ аман-аман ярысы гъайып олды, амма ватанны ич бир анъ унутмады, ялынъыз къайтув арзусынен яшады, авдет ичюн курешти, чюнки бизим тамырларымыз бу мукъаддес топракъта къалган эди...

Юрт, аиле айырылыгы ве яныгы, мердлик ве сабырлыкъ акъкъында Ниязи эмдженен саатлернен къонуштыкъ, атта акъшам къаранлыгы баскъаныны да сезмей къалдыкъ. «Энди исе невбет къаймакълы къавеге», — сёзлеринен Тензиле енге лафымызны больди. Къарт киши манъа ишанч бильдирип, юрегининъ сырыны ачты. Эгер де бу субетимиз нетиджесинде Ниязи эмдженинъ хор юреги азачыкъ олса да енгиллик дуйгъан, теселли тапкъан олса, мен гъает хошнут олур эдим.

... Йылдызлы кокте исе янъы, нурлы ай догъды...

ТЕРЕКЛЕРНИНЪ ЛАКЪЫРДЫСЫ

Мукъаддеме

Яз вакътында багъчада, бир-бирлерине терен муаббетлик беслеп, мейва тереклери осе. Базыда, лаф арамызда къалсын, олар озъара яваш-яваш къонуша. Оларнынъ бойле къабилиетлерини факъат япракъларынынъ шувултысындан сезмек мумкюн. Къонушувнынъ нетиджесинде тереклернинъ арасында даргъын сойлары да пейда ола. Лякин бу даргъынлыкъ чокъкъа бармай. Хафиф ельчик, кунешнинъ охшайджы нурлары, къушларнынъ шенъ чивильтиси, ве ниает, къарт багъчеваннынъ шефкъатлы къоллары оларны тез вакъытта тескин этелер, ве кене де багъчада муаббетлик укюм сюре...

КЪАЙСЫ ВЕ ФЫНДЫКЪ

Мукеммель, къудретли, бол берекетли фындыкъ терегине бир назар ташлап, къайсы тереги пахыллыкънен шикает этти:

— Тюф-тюф! Бакъчы сен онъа! Не къадар махсул етиштирген! Фындыкълары гуя ильванлар...

Адалет, догърулыкъ бармы бу дюньяда? Мен ондан бетерим ёкъса? Бу акъсыз талапларны эшиткен къандиль-синап:

— Эй, ахмакъ терек! Сен не сачмалайсынъ я? Чокъны дама эткен, азындан къуру къалыр. Сен онынъ кевдесине,

далларына бакъ! Бекярдан-бекяр пахыллагъандже, озюнь де чокъ мейва етиштирмеге далап эт, — дей.

Лякин къандиль-синапнынъ эйи огютлерине гъарез къайсы тереги къулакъ асмай.

Кузь, кыш кечти. Кет-кете яз да кельди. Бу йыл — бол махсуллы йыл эди. Къайсы мурадына етти. Далларындаки алтын тюсю мейвалар кунь-куньден шырагъа тола, агъырлаша... Индже пытакълары исе бойле берекетни котерип оламайлар...

Ниает, бир куню, къайсы терегининъ кевдеси зорлукъкъанындан тарс этип сына! Пишкен къайсылар исе ерге тюшип дарма-дагъын олып, теляшсыз, тынч тургъан фындыкъ терегининъ этрафына тѣкюлип, чюрип къалалар.

ДЖЕВИЗ ВЕ ИНДЖИР

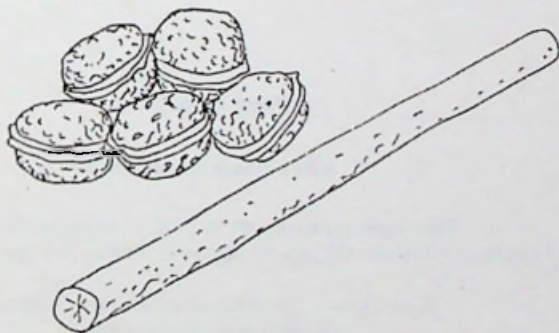
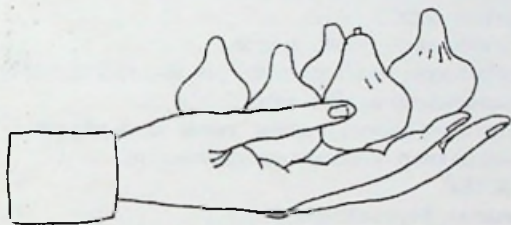
Бир куню гурь сесли джеviz тереги янындаки инджир терегини аджып:

— Эй, гъарип къомшум! Не къабаатынъ бар эди де Алла-Тааля сени эр бир тарафтан ынджытты? Инсанлар сени майышкъан далларынынъ эгип, къувамыны алгъан, пишкен, татлы мейваларыннынъ узип алалар! Я манъа бакъ! Мени къудретли кевдемни ерге кимсе эгип оламаз. Мейваларымны исе къавий къабукъ сакълай, — деди.

Бу сёзлерни эшиткен инджир тереги къаскъылдап кульди:

— Бир кулейим баре! Эй, дильбаз достум! Сен инсан затыны асла бильмей экенсинъ. О, о къадар зеяветли ве чебер ки, бир кунъ ола, сенинъ махсулынъа да къоллары етер. Узун чаталларнен сени котеклеп, кевденъни силькеп, джевизлеринъни къакъып ерге тюшюрер. Сонъра исе ташнен къырап. Макътавлы, лезетли ашларынъ къабукъларындан атылып чыкъарлар. Ана о вакъыт лаф этермиз.

Бираз тюшюнип инджир девам этти: «Инсан заты меним джанымы ич агъыртмай. О меним мейваларымны мукъайтлыкънен, яваш-яваш узип ала. Мен исе лезетли, шыралы махсулымнен онъа миннетдарлыкъ бильдирем».

Мундеридже

ТИЛЬ ВЕ ЭДЕБИЯТ МЕСЕЛЕЛЕРИ

Буллюр кибди... Тиль акъкъында бир фикир 3

НУТУКЪ МЕДЕНИЙЕТИНИ ИНКИШАФ ЭТТИРЮВ ЁЛЛАРЫ

Ана-бабаларгъа тевселер 7

Эдебиятныгъ сипрли кучю 13

«Мазлум шаркъынъ инъильтиси...» 16

МИЛЛИЙ ДЕГЕРЛИКЛЕРИМИЗ

Битамнынъ марамасы 23

ЯНЫМЫЗДАКИ ИДЖАТ ИРМАКЪЛАРЫ

Солмакъ билъметен тавр чечеге...» 29

Мераба, Наврез! 34

Видждан эмири иле иш коръ 38

Гузель къушлар шеньлик сачар 40

«Не суйся, мама...» 50

Девюрек халкъымнынъ савушмагъан юрек ярасы (Олгъан вакъна) 55

1-джи къысым. Бабасынынъ «Ханийчинги» олды «Ватап ханни...» 56

2-джи къысым. «Айгиди меним коюм, Корбекулюм, шу Къырымнынъ

ичинде бир топ гулюм...» 57

3-джи къысым. «Ах сен, апа юреги!» 58

Ипсан еди тиз эджададыны билъмек керек 61

Экимлерге белли олмагъан дерт 65

1-джи къысым. Сонъки мектюп — юрек ярасы 65

2-джи къысым. «Къоджанъ кёр, топал олса да, озъ миллетингден олсун» 67

3-джи къысым. Бейбарсларымыз къайда эди? 68

4-джи къысым. «Асретим эзан сесине, козюм тюше чанъ къуллесине» 69

5-джи къысым. Къарылгъачлар юваларына къайталар 71

КИНАЕЛИ ИКЪЕЧИКЛЕР

Тереклернинъ лакъырдысы. Мукъаддесе 73

Къайсы ве фыпдыкъ 73

Джевиз ве инджир 74

Мундеридже 76

Фера Ссферова

Криштиалеве джесело

Підписано до друку 08.11.2002 р. Формат 60х84^{1/16}.
Гарнітура «Таймс». Об'єм 4,75 друк.арк. Тираж 500 прим. Зам. № 238.

Відруковано з готових діапозитивів у друкарні
«Кримнавчпеддержвидав».

